

Konkursen ved sukkerraffineriet i Bergen

-fra søt start til bitter ruin

Masteroppgave i Historie

av

Øystein Røstum

AHKR

Universitet i Bergen

Våren 2008

Innhold:

1. Sukker og syttenhundretallet.....	4
1.1. Problemstilling.....	6
1.2. Historisk kontekst.....	11
1.3. Kilder.....	13
2. Oppstart.....	17
2.1. Danmark-Norges rolle i den internasjonale sukkerindustriens.....	17
2.2. Bergen bryter sukkerraffineringsmonopolet i Danmark-Norge.....	26
2.3. Privilegiebrevet: Rettigheter og utvidelser.....	29
2.4. Norges første raffineri: Sukkerhuset på Engen.....	36
3. Drift.....	43
3.1. Forutsetninger for å drive manufaktur i Bergen.....	44
3.2. Merkantilisme: sukkerindustriens økonomiske spilleregler. Hemske eller fordel?.....	49
3.3. Overskudd, underskudd og skjær i sjøen.....	57
3.4. Interessentene: såpeserie på eiersiden.....	67
3.5. Internasjonale konjunkturer i sukkerindustrien med lokale konsekvenser.....	72
4. Avvikling.....	76
4.1. Konkursen i Bergen.....	76
4.2. Hvordan overlevde de to andre norske raffineriene 1760-tallet?.....	91
5. ”Hvor nyttig kunne saadant blive for Efterkommerne?”.....	103
Utrykte Kilder.....	110
Trykte kilder og litteratur.....	111

1. Sukker og syttenhundretallet

«Men med vores Sukkeraffinaderie! Gid jeg fik see en upartisk Efterretning om samme; hvad det fra begyndelsen av haver kostet, hvor meget der Aarlig er bleven leveret saalenge det var til, vad Feil der var ved Oeconnomien og bestyrelsen, tilligemed meere; Hvor nyttig kunne saadant blive for Efterkommerne?»

Hildebrandt Meyer 1775

Slik lyder ordene til borgermesteren i Bergen like etter at byens sukkerraffineri var gått konkurs. Utenom hans spredte uttalelser om vanstyre av bedriften er det ikke til dags dato skrevet en *upartisk etterretning* om sukkerraffineriets vekst, drift og tilslutt fall. Dette har jeg derimot som målsetning å få gjort her. Men hvorfor vil en slik fremstilling være så viktig som Meyer påstår, og vil dette i hele tatt være tilfelle 233 år etter at han kom med sin oppgitte oppfordring? For å forstå betydningen bak opprettelsen av sukkerraffineriet må en sette seg inn i grunnlaget for utvinningen av dette søte produktet som har vært grunnlag for enorme lidelser, nytelser og rikdom, helt fra de første forsøk på å dyrke planten i stor skala, fram til i dag.

I motsetning til det folk flest tror, var sukker og ikke bomull den råvaren som sto for de største økonomiske gevinstene til europeerne etter oppdagingen og den senere koloniseringen av det amerikanske kontinentet. Sukkerplantasje-driften i Amerika var basert på slavehandel og slavedrift, og det var til dette arbeidet de fleste slavene som ble hentet over fra Afrika jobbet med. Det var innen produksjon av råsukker, med den senere raffineringprosessen i Europa og salget til husholdningene, som skapte de fleste formuene blant de involverte i den nye oversjøiske handelen med Amerika. Så var også tilfellet med Danmark-Norge. Råsukker var den eneste varen fra de dansk-norske koloniene i Karibia som hadde noen betydelig verdi.¹ Sukkeret utgjorde i 1778 65,7 % av samlet dansk eksport og var landets desidert viktigste eksportvare.² Det sies at da København brant i 1795 ble den raskt bygd opp ved hjelp av *sukkerpenger*. Denne ukjente og svært lønnsomme historien har altså Bergen også vært involvert i, uten at noen har skrevet om eller forsøkt å finne ut omfanget av denne involveringen i særlig

1 Sveistrup og Willerslev 1945: 51

2 Sveistrup og Willerslev 1945: 120-122

stor grad. Denne virksomheten foregikk i form av et sukkerraffineri opprettet på Engen i Bergen, som det første i sitt slag i Danmark-Norge utenfor København, og ansvarlig for å sette igang ett rush av nye sukkerraffinerier i dobbelt-monarkiet. Alt råsuikeret som kom inn i landet for å forsyne landets raffinerier med råvarer, så lenge Norge var underlagt Danmark, ble produsert av slave arbeidere. Det aller meste av råsuikeret kom også fra de dansk-norske koloniene i Karibien, uten at noen har forsøkt å finne ut omfanget av denne mørke delen av vår historie for Bergens vedkommende.

Den kjente historikeren Eric Williams har en berømt teori om at den økonomiske gevinsten europeerne sikret seg i kolonitiden, som følge av blant annet slavearbeid, er mye av grunnlaget for den industrielle revolusjon og vestens økonomiske overtak på resten av verden den dag idag. Selv om hans teorier har fått mye hard medfart, kan vi likevel ikke si noe om hvordan vårt eget land utnyttet andre regioner i verden for vår egen vinnings skyld. Vi vet ikke omfanget av denne sukkerhandelen for Norge sitt vedkommende, eller mer spesifikt, Bergens del. Hvor mye tjente borgerne i byen på denne tiden på slavearbeidet Danmark-Norge drev i Karibia?

Nå gikk dette raffineriet i Bergen konkurs etter ikke mange år, så det kunne ikke ha vært alt for mye mennene bak dette foretaket tjente på denne driften. Likevel representerer dette raffineriet en flau del av vår historie, som svært få kjenner til. Fokus i norsk historie har som i så mange andre land, vært på nasjonens stolteste øyeblikk. Selv om denne situasjonen selvfølgelig har endret seg, er konsekvensene av våre operasjoner i Karibia og Vest-Afrika hvor slavene ved sukkerkoloniene ble hentet fra, ennå et neglisjert området. For å gjøre vår tid og vår generasjon oppmerksom på hva våre forfedre drev med i dette landet er det viktig å forsøke å gi et så nyansert bilde av fortiden som mulig. Det er lett å gå seg bort i sin egen tids tankesett, og det langt ifra kun *de andre* som har stygge skampletter begravd i sin historie. Handlinger som en ikke er så stolt av i ettertiden kan oppstå forbausende fort, men det er viktig at en kan finne ut akkurat hva som skjedde i slike tilfeller, fordi det kan hjelpe oss til å forstå hvorfor det skjedde. Og muligens dermed hindre at noe lignende skjer igjen.

I tillegg fokuserer driften av sukkerraffineriet i Bergen på et viktig aspekt ved forholdet til København. Dette gjaldt driften av et industriforetak utenfor hovedstaden i landet,

som på 1700-tallet var det absolutte økonomiske og politiske sentrum i landet. Hvordan var forholdene til å drive med foredlingsindustri av varer i periferien i Danmark-Norge? Var det i det hele tatt mulig i konkurransen med de mer begunstigede tilsvarende foretakene i København? Ved å undersøke sukkerraffineriet spesielt kan det muligens også tegne opp et bilde for hvordan akkurat dette var for andre industri foretak i byen generelt på den tiden.

I tillegg er det interessant å undersøke sukkerraffineriet i Bergen kun utifra at det ikke er blitt gjort før. Selv om det har blitt satt endel fokus på oppstarten av raffineriet, siden det var det første i sitt slag utenfor København i Danmark-Norge, så er det ingen som har studert driften og konkursen til raffineriet. Slik kunnskap er essensiell kun i kraft av at det ikke er studert før, i tillegg til at verket som ble startet var, som vi skal se, av såpass stor størrelse. Dertil kommer omstendighetene det var en del av, som jeg har skissert ovenfor, og setter raffineriet i Bergen inn i en kontekst med slaver, rikdom, periferi kontra sentrum og vestens utnyttelse av andre regioner i verden. Alle disse emnene er dagsaktuelle idag. Ikke minst sukkerarbeidernes arbeidsforhold i dagens Karibia og det stadige tilbakevendende problemet med neglisjeringen av utkanter og provinsbyer i forhold til hovedstedene. Og kanskje viktigst av alt: det er ennå ingen som vet sikkert hvorfor raffineriet i Bergen gikk konkurs.

1.1 Problemstilling

Sukkerraffineriet i Bergen startet opp i 1750, etter at et interessentskap var gått sammen og søkt om å få starte et i byen. Søknaden ble godkjent og de ble tildelt et privilegiebrev fra kommerskollegiet på å drive et sukkerraffineri den 20. januar 1750.³ Det gikk imidlertid konkurs ikke lenge etter, i overgangen mellom 1766 og 1767. Det var også to andre raffineri som startet opp i Norge like etterpå, i Trondheim og Fredrikshald. Disse startet opp i henholdsvis 1753-54 og 1752-54, og overlevde til langt utpå 1800-tallet.⁴ At disse to raffineriene ikke gikk konkurs gjør tilfellet med raffineriet i Bergen enda mer

3 Privilegiebrevet til raffineriet i Bergen, hentet fra «Octroyer, conventioner og reglement, det i Bergen opprettede Sukkerraffinaderie Vedkommende. 1751

4 Koren 1906: 3-6

mystisk, og de kan i tillegg hjelpe til med å kaste lys over spørsmålet hvorfor det gikk galt i Bergen ved å sammenligne driften ved de tre raffineriene. Det er skrevet så og si ingenting om raffineriet i Bergen utenom prosessen rundt hvordan raffineriet startet opp og fikk sitt privilegiebrev. At akkurat opprettelsen av raffineriet er beskrevet skyldes at raffineriet brøt monopolet København hadde på sukkerraffinering i Danmark-Norge, og at det finnes kildematerialet i form av søknader og privilegiebrev til å dokumentere denne hendelsen. Gustav Sætra har skrevet utførlig om søknadene til det Vestindiske Kompani og Kommersekollegiet fra interessentskapet i Bergen, og om opprettelse av sukkerraffineriet i Bergen.⁵ Denne prosessen er derfor omtalt grundig, men omhandler kun søknadsprosess og privilegiebrevet de fikk, samt ekstensjonsvilkårene som kom like etter. Det er ingen som har skrevet noe om konkursen til raffineriet, annet enn som en notis på et par linjer i flere større verk om Bergen og om sukkerindustrien ellers i Danmark-Norge.

Akkurat denne konkursen, som Meyer nevner i åpningssitatet over, gjorde meg nysgjerrig da jeg snublet over den mens jeg satte meg inn i sukkerhandelens storhetstid i Danmark-Norge i siste halvdel av 1700-tallet. Mitt egentlige fokus var å se på omfanget av sukkerproduksjonen ved de dansk-norske koloniene og omfanget av slavedriften der, og sukkerproduksjonen i Danmark-Norge i sin helhet. Det var ingen tvil om sukkerets lønnsomhet for dobbeltmonarkiet på denne tiden og jeg var interessert i å vite omfanget av denne delen av mitt eget lands historie. Spesielt siden det er en forholdsvis ukjent del av historien.⁶ Dette ville derimot bli en altfor åpen og omfattende problemstilling, som gjorde at jeg begynte å tenke på å innsnevre mitt fokus. Det var da raffineriet i Bergen ble interessant. Det lå i sin tid like ved der hvor universitetet ligger idag og det er fremdeles et mysterium hvordan det gikk konkurs. Hvordan kunne dette raffineriet som det ble kjempet så hardt for å starte, og drev innen en så lønnsom bransje, gå over ende etter så få år?

Etterhvert som jeg begynte å undersøke kildene og sekundærlitteraturen omkring raffineriet i Bergen, kom jeg fram til at det fantes veldig få opplysninger omkring raffineriet og svært få forklaringer på konkursen. Likevel fantes det et par teorier på hvorfor det gikk konkurs. Disse finnes i beskrivelser av Bergen gjort på 1700 og 1800-

5 Sætra 1985

6 En kunne nesten komme i skade for å tro at den var forsøkt skjult.

tallet. Blant disse verkene finnes det tre forskjellige teorier om konkursen til raffineriet i Bergen.

Først ut til å omtale seg om falliten ved sukkerhuset i byen var Hildebrandt Meyer. Han la i sin fremstilling først å fremst skylden på den økonomiske politikken. Han sier indirekte at det var utstedelsen av et privilegiebrev til raffineriet som var skyld i konkursen. Det fikk dermed monopol på å raffinere sukker i byen. Meyer mener at slike monopoler gjør at bedriftene blir slepphendte med kostnader, og sjelden klarer å drive noe som helst med overskudd så lenge handelen blir styrt av disse prinsippene. Han legger det meste av skylden på den merkantilistiske politikken og alle reguleringene den legger på handelen. Eierne av raffineriet, det vil si interessentskapet som gikk sammen og startet verket, frikjennes imidlertid ikke helt i hendelsene rundt raffineriets konkurs. Det kan vi ane fra hans sitat ved åpningen av denne avhandlingen: «...vad Feil der var ved Oeconomien og bestyrelsen».⁷ Han legger frem som bevis for sin teori at raffineriet i Bergen ikke klarte å produsere like godt eller like billig sukker som ellers i Europa. Sukkeret produsert i Bergen var 15-20% dyrere enn hva det sukker som ble raffinert i Amsterdam og Hamburg kostet, og endatil av slettere kvalitet.⁸

Den neste som legger frem en teori om verkets undergang er duoen Lyder Sagen og Herman Foss i sin *Bergens Beskrivelse* fra 1824. De legger i motsetning til Meyer, all skyld på eierne og driverne av raffineriet. De sier ganske enkelt at grunnen til sukkerraffineriets konkurs var fordi produktet de produserte var for dyrt, noe som skyldtes at interessentskapet ville ha for stort utbytte fra driften.⁹ De legger også til, som Meyer, at produktet i tillegg var av slett kvalitet.

Den siste som har en forklaring på den mystiske konkursen er Jens Kraft. Han nevner raffineriet i Bergen i sitt bind 4 av hans *Norges Beskrivelse*. Han gir skylden til aktører utenfor den daglige driften av raffineriet. I sitt verk hevder han at sukkerhuset i Bergen gikk konkurs fordi «...de ble undersolgt av de mere begunstigede Kjøbenhavnske sukkerraffinerier.»¹⁰

7 Meyer 1775: 89

8 Meyer 1775: 91-92

9 Sagen og Foss 1824: 315

10 Kraft 1830: 347

Tre forskjellige teorier på hvorfor raffineriet i Bergen gikk konkurs finnes altså, der hovedforklaringen legges på den økonomiske politikken, grådige interessenter og konkurranse og prisdumping fra raffineriene i København. Men plassen disse forklaringene gies i de forskjellige bokverkene er derimot svært sparsom. Min problemstilling blir altså å komme med en fjerde forklaring, som i utgangspunktet er mer åpen: *hvorfor gikk sukkerraffineriet i Bergen konkurs?* Jeg vil søke forklaringsmomenter på bred basis, ved å undersøke hele livsløpet til raffineriet. Denne beslutningen har to grunner. For det første er en slik gjennomgang nødvendig for å få tak i de faktorene som kan ha bidratt til denne konkursen. For det andre stammer interessen min om sukkerraffineriet i Bergen fra koloniperioden til Danmark-Norge og sukkerbransjen generelt. Jeg er derfor interessert i hvordan driften og da konkursen i Bergen både ble påvirket av svingninger og konjunkturer i det internasjonale sukkermarkedet og den økonomiske politikken som styrte sukkerhandelen på alle plan, nemlig merkantilismen.

Et slikt fokus på hele organisasjonen rundt raffineriet i Bergen: den økonomiske politikken som ble ført, Københavns rolle som metropol i riket og politisk høysete og den samlede sukkerproduksjonen, importen og eksporten til Danmark-Norge, vil også hjelpe meg med å gi svar på min hypotese angående konkursen til raffineriet i Bergen. Min hypotese er at konkursen til raffineriet blir påvirket fra mange hold, og at det ikke bare finnes en enkelt årsak til konkursen. I tillegg tror jeg noen av disse faktorene som førte til konkursen lå utenfor interessentskapets kontroll, noe som vil delvis «frikjenne» interessentene ved raffineriet, som har fått mye av skylden for fallitten i ettertid.

Framstilling av sukkerraffineriet i Bergen har jeg tenkt å dele inn i tre: oppstart, drift og avvikling. I del én vil jeg ta for meg kort hvordan forholdene var for sukkerproduksjon, sukkerimport og raffinering i Danmark-Norge og hvor stor denne virksomheten var i internasjonal størrelse. Deretter vil jeg ta for meg interessentskapet til sukkerraffineriet i Bergen sine søknader for å bryte raffineringsmonopolet i København og privilegiebrevet de fikk, med utvidelser, og sammenligne det med privilegiene til raffineriet i Fredrikshald. Kan forskjeller i disse privilegiene si noe om den tidlige fallitten ved raffineriet i Bergen? Tilslutt i denne delen vil jeg komme med en beskrivelse av raffineriet: hvor det lå, hvordan det artet seg for samtidens Bergensbeboere, hvor mye penger det krevdes for å starte opp raffineriet og hva disse pengene ble brukt til.

Fokus vil deretter gå til den daglige driften av raffineriet. Her vil det bli sett på forholdene til å drive manufaktur i Bergen, både med tanke på sammensetningen av borgerskapet, men også de rent praktiske forholdene som ble lagt til rette for industri av byen og staten, eventuelt den manglende sådan. Den merkantilistiske økonomiske tankegang som regjerte på denne tiden, spesielt i sukkerindustrien, vil bli undersøkt for å se hvordan den påvirket raffineriet i Bergen. Dette kan være med på å bestemme om det var ytre eller indre forhold som var medvirkende til konkursen. Det vil også bli forsøkt å kartlegge inntektene og utgiftene ved raffineriet, for å forsøke å danne et bilde av det eventuelle overskuddet eller underskuddet ved raffineriet under dets levetid. Så vil jeg fokusere på de internasjonale forhold innen sukkerindustrien, for å se på hva de kunne si for driften av verket. Som nevnt over var det slett ikke bare tilstanden innen Danmark-Norges grenser som var utslagsgivende for sukkerraffineriets ve og vel. En gjennomgang av interessensskapet ved raffineriet hører også med her. Hvem var de og hva drev de med utenom raffineridriften? Kan konkursen spores ved en gjennomgang av deres bedrifter?

Tilslutt vil hele bildet sammenfattes ved å prøve å finne fram til de konkrete grunnene til konkursen i Bergen, med spesiell vekt på om disse årsakene var av en art som interessentskapet selv hadde ansvaret for eller om de var hjelpeløse tilskuere til konkursen. Til hjelp med å finne ut om konkursen til raffineriet i Bergen, vil jeg her sammenligne Bergens raffineriet med de to andre raffineriene som startet opp i Norge like etter det i Bergen, nemlig det i Trondheim og det i Fredrikshald.¹¹ Disse raffineriene var noenlunde like raffineriet i Bergen, men driften ved disse to verkene overlevde til utpå 1800-tallet. Vil det være mulig å gi et fullgodt svar på hvorfor raffineriet i Bergen gikk konkurs etter dette?

11 Maurseth 1975, i «makt og Motiv»:75. Raffineriet som startet opp i Oslo i 1820 er her utelatt fra oppgaven. Grunnen til dette er at dets drift og skjebne er så perifer i forhold til å finne ut noe om raffineriet i Bergen, både når det gjelder tid og siden Norge da var i union med Sverige og ikke underlagt Danmark.

1.2 Historisk kontekst

Før vi går løs på oppgaven med å forklare konkursen til raffineriet i Bergen må vi derimot se på Danmark-Norges involvering i sukkerindustrien i tiden før og etter raffineriet ble opprettet, slik at det blir mulig å forstå bakgrunnen og omgivelsene som utgjorde grobunnen for, hverdagen og fallet til raffineriet i Bergen. Med oppdagelsen av det amerikanske kontinentet og den senere koloniseringen, kombinert med importen av slaver fra Afrika, vokste sukker fram som en svært lønnsom handelsvare for europeerne. Sukkeret hadde etter hvert en stor betydning for Danmark-Norge utover på 1700-tallet. De aller rikeste i landet hadde sin formue basert på sukkerimport og raffinering, og ofte hadde kjøpmenn og politikere interesser i både sukkerplantasjer, frakt og raffinering av sukker i hjemlandet. Også fremtredende statsmenn var involvert i sukkerhandelen, noe baron Henrich Carl von Scimmelman er et godt eksempel på (f. 1724-d. 1782). Han fikk tittel av skattmester i 1768, ble utnevnt til leder av skattkammeret året etter og eide samtidig Københavns største sukkerraffineri samt plantasjer i Karibia.¹² Spesielt var tiden fra 1754-1783 lønnsom innen sukkerhandelen i Danmark-Norge, og er beskrevet som «den florisante periode» når det gjelder råsukskerimport, raffinering og sukkereksport i dobbelt-monarkiet. Utover på 1800 – tallet kom derimot forbud mot slavehandel og Napoleonskrigene. Denne krigen klarte ikke Danmark – Norge å holde seg unna og ble trukket inn på Napoleons side, noe som fikk store konsekvenser for landet også innenfor sukkerindustrien. Norge kom inn i union med Sverige og vår direkte involvering med sukkerkoloniene i Karibia ble brutt. Frem til denne krigen hadde derimot Danmark-Norge holdt seg nøytral i de store krigene som herjet i Europa og den nye verden, og nytt stor økonomisk suksess av det. Tollstatistikker viser at i de beste årene tidlig på 1780-tallet importerte Danmark-Norge mer fra sine kolonier i Karibien enn fra resten av Europa til sammen ¹³, og den samlede råsukskerimporten i Danmark-Norge nærmet seg størrelsen på råsukskerimporten til Frankrike og England i utvalgte år på 1780-tallet under Den amerikanske frigjøringskrigen ¹⁴. Det var denne ekspanderende perioden som startet like før 1750 som gjorde at det ble startet en rekke nye raffinerier i Danmark og Norge, deriblant det i Bergen¹⁵.

12 Sveistrup og Willerslev 1945: 74, 114

13 Sveistrup og Willerslev 1945: 50

14 Sveistrup og Willerslev 1945: 56

15 Dübeck 1985: 132

Danmark-Norges involvering i kolonihandelen, og i sukkerindustrien, startet i 1672 med inntagelsen av St. Thomas, som er en av dagens Jomfruøyer og ligger i Karibia.¹⁶ Ikke lenge etter føyde Danmark-Norge nabo-øya St. Jan til sine besittelser i 1675.¹⁷ Det var mye frem og tilbake mellom Danmark-Norge og Storbritannia og Spania om eierskapet av denne øya, som til tider innebar soldater og nærmest millitære innvasjoner, men Danmark-Norge klarte tilslutt å holde taket på den. Kolonihandelen og sukkerproduksjonen i Karibia tok likevel ikke av for Danmark-Norge før deres tredje og siste øy blant Jomfruøyene ble inntatt, nemlig St. Croix. Den ble kjøpt i 1733 fra Frankrike for 164 000 Riksdaler (R.dl.) og var den eneste av de tre dansk-norske øyene som hadde potensiale som sukkerprodusent.¹⁸ Den var imidlertid svært god til å dyrke sukker på, noe som den sterkt økte sukkerimporten til København, og alle de nye raffineriene som kom i Danmark-Norge er et tydelig tegn på.

Sukker var frem til ekspansjonen i Karibia og økningen i sukkerplantasjer der, et begrenset gode. Dette gjaldt både i Europa og i Danmark-Norge. I 1635 måtte en landarbeider i Danmark-Norge arbeide i to dager for å kjøpe et pund sukker.¹⁹ Sukker var på denne tiden en luksusvare, og var ofte brukt som medisin og kun solgt på apotek.²⁰ Dette endret seg gradvis med større tilgang på sukker, og dertil lavere priser. I Storbritannia viser økningen i sukkerforbruk per innbygger i denne perioden hvordan sukkeret vokste frem fra eksklusivt nytelsesmiddel og medisin, til et hverdagsprodukt blant det jevne lag av befolkningen. Det gjennomsnittlige sukkerforbruket per person i Storbritannia var 4 pund per person i perioden 1700-1709. Dette forbruket økte fram til perioden mellom 1780-1789, da det var blitt 3-ganger så stort og lå på 12 pund per innbygger per år.²¹ For å illustrere hvilke mengder sukker dette beløper seg til, er det nok å nevne at den samlede råsukkerimporten fra Karibia til England mellom 1767-1791, var blitt på tilsammen 1 027 368 tonn.²² Det var altså en slik verdifull, blomstrende og internasjonal virksomhet Bergen og raffineriet ble en del av i 1750.

16 Hornby 1980: 35

17 Hornby 1980: 82

18 Hornby 1980: 98

19 Sveistrup og Willerslev 1945: 17

20 Aykroyd 1967:26

21 Aykroyd 1967: 57

22 Deerr 1950: 424

1.3 Kilder

Det mest nærliggende sted å lete etter kildemateriale når en skal undersøke en konkurs av en bedrift i Bergen er de to offentlige arkivene i byen: Bergen Byarkivet og Statsarkivet i Bergen. For å starte med Statsarkivet, var det der flere steder å lete etter kildematerialet om konkursen til raffineriet. Arkivmaterialet som dette gjaldt var: Bergen skjøte- og pantebok, auksjonsprotokollene, branntakstprotokollene og skifteprotokollene. Resultatet av mine undersøkelser her ble derimot nedslående. Stiftamtstueskriverne var ansvarlige for regnskap og kassakontor i Bergen og var fra 1714 underlagt Zahlkassen. Stiftamtstueskriverens arkivmaterialet ved Statsarkivet i Bergen starter først ved 1788 og strekker seg til 1874.²³ Det vil si at det ikke foreligger noe materialet fra perioden mens raffineriet var oppe og i drift her. I og med at raffineriet var et privat foretak er det ikke sikkert at de hadde krav på seg til å levere inn regnskap til godkjenning i det hele tatt. Uansett er det tapt for oss idag. Det er også et hull i auksjonsprotokollene mellom 1748-1800, og det er ingen spor etter konkursen i Skifteprotokollen mellom 1748-82, eller Bergen skjøte- og pantebok fra 1759-1769. Det eneste som finnes av materialet om driften og konkursen fra raffineriet ved dette arkivet er en notis fra Branntakstprotokollen av 1766.²⁴ I den står alle hus tilknyttet raffineriet oppført med en takseringssum i riksdaler. Slik kan vi få et inntrykk av størrelsen på raffineriet, verdien av bygningene, samt hvilke bygninger som behøvdtes ved et sukkerraffineri.

Ved Byarkivet finnes alle opplysninger om regnskap og skattebetaling for byen, i Regnskapsprotokollene og Kemnerregnskapet. Dessverre var raffineriet fritatt for all skatt, så det var ingen opplysninger å hente der. Magistratens kongebrevsbok befinner seg også ved Byarkivet, og der var det mulig å finne enkelte korrespondanser mellom Bergen og København om lovreguleringer av sukkerhandelen, men ikke noe konkret materialet om driften eller konkursen ved raffineriet. Kongebrevene utsteder lover og forbud som regulerer sukkerindustrien, og hjelper oss med å forstå de lovlige rammene raffineriet i Bergen opererte under.

²³ Mykland 2005: 56

²⁴ Branntakstprotokollene ved statsarkivet i Bergen 1766. Rode 11 hus nr 236

Ved Riksarkivet i Oslo befinner Zahlkassen seg. Som nevnt over skulle denne kassen behandle regnskap og kassakontor fra de norske byene, også Bergen. Dessverre er arkivmaterialet fra Zahlkassen tapt i perioden mellom 1742 og 1783.²⁵ Ellers er det intet materiale om sukkerraffineriet i Bergen ved dette arkivet. Alt forble enten i Bergen eller ble sendt til København. Det lille i dette arkivet som omhandler industri i Norge på 1700-tallet finnes under realistisk ordnet avdeling. Der finnes det bare opplysninger om forskjellige bergverk, samt Stavanger salpeterverk og fabrikker og reperbane i Kristiania.

Riksarkivet i København inneholder arkivmateriale fra sentraladministrasjonen under den norske unionen med Danmark, og derfor også tiden mens raffineriet i Bergen var i drift. Heldigvis finnes det meste av dette arkivet fra 1700-tallet på mikrofilmer ved Historisk Institutt i Bergen. Etter en gjennomgang av hva de forskjellige avdelingene i arkivet inneholder, var det tydelig at informasjon om sukkerindustrien i Danmark-Norge generelt og raffineriet i Bergen spesielt befant seg i arkivene etter kommerskollegiet og det danske kanselli. Kommersekollegiet ble opprettet i 1735 og virket i siste halvdel av 1700-tallet.²⁶ Det fikk da ansvaret for å regulere og fremme all form for råvareproduksjon, manufaktur og industriforetak i Danmark-Norge. Alle saker som var tilknyttet import, eksport, omsetning, forbruk, toll, sjøfart og industri hører til her, det vil si alle aspekt av driften ved et raffineri. De avdelingene av kommerskollegiets arkiver hvor det kan befinne seg opplysninger om sukkerindustrien i Danmark-Norge og raffineriet i Bergen er: Privilegieprotokollen, Norske Innlegg, Kommersekollegiets Forestillinger, Dansk-Norske Forordninger, Supplikkprotokollen og ikke minst Journalen fra kommerskollegiet. Fra det danske kanselli har vi norske innlegg som kunne inneholde spor etter raffineridriften i Bergen. Blant alt dette kildematerialet var det lite å finne utenom alle privilegiesøknader, privilegiebrev og ekstensjonsvilkår som lå samlet i Privilegieprotokollen. Journalen var deimot et unntak og ga informasjon blant annet om søknader om økt råsuksker tilførsel, klager på konkurranse fra København og dårlig tilførsel av suksker rundt om i Norge. Journalføringen ved sentraladministrasjonen bredte om seg etter at dette ble innført i 1740 ved alle renteskriverkontor under rentekammeret. Grunnen til dette var den manglende arkivering av innkomne brev som to stiftamtskrivere i Bergen utnyttet til å underslå penger.²⁷ Ikke mange år etter denne

25 Håndbok for riksarkivet 42

26 Nakken 2000: 52

27 Nakken 2000: 58

skandalen var det opprettet journaler ved alle kontor som var en del av statsadministrasjonen. I denne nyinnførte journalen skulle alle innkomne og utgående brev arkiveres og nummeres, slik at det ble enkelt å holde orden på alle dokumenter fra de forskjellige sakene ved sentraladministrasjonen.

Når de offentlige arkiv ikke kan hjelpe en fullt ut, må det søkes i annet kildematerialet. En av kildene som omtaler hendelser av viktighet i Bergen på denne tiden var aviser og tidsskrifter. Rundt sukkerraffineriets tid har vi: *Den bergenske borger-ven* utgitt av Meyer fra 1764 av, *Efterretninger fra Adresse-Contoiret i Bergen* fra 1764 av og *En himmelsk Bie-kube* fra 1773 av.²⁸ Av disse viste *Efterretninger fra Adresse-Contoiret i Bergen* seg å være en glimrende kilde på hva som rørte seg og skjedde i Bergen på 1760-tallet. Her var det flere opplysninger om raffineriet, og ikke minst var flere kunngjøringer om konkursen og den senere tvangsauksjonen i avisen av uvurderlig verdi. Her fikk jeg endelig fastsatt årstallet til konkursen, noe som svært mange som omtalte den hadde skrevet feil eller nevnt kun omtrentlig. Det er også en kildetype som svært få har brukt når de skal omtale sukkerraffineriet i Bergen, og de som har brukt den har ikke funnet frem til all informasjon denne avisen kunne gi om emnet.

I tillegg til aviser finnes det mange reisebeskrivelser av Norge og Bergen. Denne sjangeren, å skrive beskrivelser av steder, byer og land, var svært utbredt og vanlige på 1700 og 1800-tallet. Dette kom sannsynligvis på mangelen på kommunikasjonsmidler, raske fremkomstmidler og begrensede muligheter til å ta bilder. Ihvertfall kan de være en god guide for oss i dag for å finne ut hva som befant seg i fortidens Norge, og Bergen spesielt. Disse verkene har dessverre ofte dårlige kildehenvisninger men er omstendelige og gir informasjon om emner som svært få andre sier noe om. I denne kategorien befinner sukkerraffineriet i Bergen seg. Av disse er beskrivelsene til Hildebrandt Meyer, Jens Kraft, M. Theiste og Lyder Sagen og Hermann Foss vært nyttige. De gir både beskrivelser av verket, men også opplysninger om størrelse og produksjon.

Det største problemet med kildematerialet om konkursen til raffineriet er altså at det er veldig lite konkret informasjon tilgjengelig, spesielt i de offentlige arkivene. Dette skyldtes delvis at det er lenge siden og i tillegg at Bergen ved midten av 1700-tallet

28 Velure 2001: 99

befant seg i det Dagny Jørgensen kaller et «organisatorisk kaos».²⁹ Noe kildemateriale finnes men det er stort sett i kilder som kun omtaler raffinieriet, som aviser og beskrivelser, og ingen direkte opplysninger. For oppstarten sin del finnes det derimot endel slike kilder. De finnes i privilegieprotokollen, i tillegg til at det for raffinieriet i Bergen ble trykt opp et hefte hvor alle privilegiene samt avtaler med kompaniet og innad mellom interessentskapet finnes.³⁰ Alle disse kildene er normative og sier noe om hvordan verket skulle være, og ikke så mye om hvordan det egentlig gikk, som er det som er fokus i denne oppgaven. Der er det en motsetning iforhold til det vi vet om konkursen, som er omtalt av utenforstående i tiden etter konkursen. Det som står skrevet der har form av etterpåklokskap og sier noe hvordan det var, eventuelt hvordan det ikke burde vært, siden raffinieriet gikk konkurs. Utfordringen blir derfor å gjøre mest mulig ut av det spredde og ufullstendige kildematerialet som fins. Situasjonen krever at en må forsøke å forklare raffinieriets virke og fall utifra disse opplysningene, og utfylle de med informasjon om sukkerindustrien i Danmark-Norge i sin helhet, samt sammenligne driften i Bergen med de to andre norske raffinierene i Trondheim og Fredrikshald. Forhåpentligvis vil det tilslutt bli mulig å si hvorfor sukkerraffinieriet i Bergen gikk konkurs.

29 Jørgensen 1935: 22 og 60

30 Octroyer , Conventioner og Reglement det i Bergen i Norge oprettede sukker-raffinaderie vedkommende, Thaarups Magasin 1751.

2. Oppstart

Først skal vi rette fokus på oppstarten av raffineriet. For at vi med sikkerhet skal kunne si noe om driften og den senere konkursen til raffineriet i Bergen, som er tema for de to neste kapitlene, er vi nødt til å vite bakgrunnen og forutsetningene for oppstarten av raffineriet. Her vil størrelsen på den samlede sukkerindustrien i Danmark-Norge bli presentert, før vi retter fokus mer spesifikt på raffineriet i Bergen. Hvordan fikk Bergen tillatelse til å starte et sukkerverk i byen sin? En rettighet som inntil da kun var forbeholdt borgere i København. Hva sto i privilegiebrevet de ble tildelt? Ble de i det hele tatt tildelt gode nok privilegier og rettigheter til at det var mulig å drive et raffineri i byen over tid? De klarte nå iallefall å starte et i Bergen, selv om det ikke ble holdt i drift særlig lenge. Helt tilslutt skal vi se på hvordan dette verket så ut, og hva som trengtes for å kunne drive sukkerraffinering i Norge på 1700-tallet.

2.1 Danmark-Norges rolle i den internasjonale sukkerindustrien

For å forstå posisjonen sukkerhuset i Bergen hadde i Danmark-Norge og, sukkerindustrien i landet forøvrig, er det nødvendig å undersøke hvilken rolle Danmark-Norge hadde innen den internasjonale sukkerindustrien. Hvis en skal kunne forstå størrelsen, betydningen og virkningen av dette raffineriet på Norges vestkyst, og dets fall likeså, er det viktig å kjenne til omstendighetene rundt den bransjen den selv var en del av i sin samtid. Danmark-Norge var et av svært få land som drev sukker-raffineringsindustri basert på produksjon av råsuksker i egne kolonier i Amerika. Kun Storbritannia, Frankrike, Spania og Portugal drev med dette. Land som ikke hadde egne kolonier kunne imidlertid også drive sukkerraffinerier. Spesielt gjaldt dette enkelte byer, som oftest hovedsteder. Spesielt Hamburg og Amsterdam i nord-Europa. Sverige hadde allerede i 1647 sukkerraffinerier, men hadde ingen kolonier å hente sukkeret sitt fra, og ble dermed kun med på siste ledd av handelsprosessen rundt sukkeret.³¹ De gikk glipp av

31 Dubeck 1985: 132

planting, høsting, frakt til Europa, og videresalg av råsuksker. Siden Danmark-Norge var en del av hele denne kjeden, er det verdt å se på deres posisjon innen den internasjonale sukkerhandelen.

Det som her blir interessant er da størrelsen på den dansk-norske sukkerindustri iforhold til den utenlandske, først og fremst den nord-europeiske, men også iforhold til annen norsk industri. Dette er viktig for å forstå helheten rundt raffineriet i Bergen, i det vi undersøker det bergenske raffineriet som det første i sitt slag i den dansk-norske periferien, det vil si utenfor Københavns grenser. Rammene rundt denne driften er virkelig det som gjør det interessant å studere konsekvensene av og hendelsene til industrien i Norge basert på sukker.

Det var ikke tilfeldig at sukkerindustrien virkelig begynte å ta av og bli en viktig handels- og industrivare for Danmark-Norge akkurat rundt tiden da det bergenske raffineriet ble stiftet, og det er nettopp denne perioden som er interessant å utforske her. Kolonivarer var på grunn av sin høye etterspørsel og eksklusivitet, svært verdifulle, og det var her Danmark-Norge fant sin nisje og kunne tjene penger på sitt sukkereventyr.

Danmark-Norge kaster seg for alvor med på sukkereventyret

Danmark-Norge hadde tre kolonier i Vest-India, men når det kommer til sukkerproduksjon var det hovedsaklig bare en av de som gjaldt: nemlig St. Croix. De to andre dansk-norske øyene, St. Thomas og St. Jan, fungerte hovedsaklig som handelssteder og etterhvert frihavner for handel. Det var med kjøpet av St. Croix i 1733 at Danmark-Norge kom i besittelse av en koloni som for alvor kunne produsere sukker. Det var rettere sagt Kompaniet som ble en betydelig sukkerprodusent, side de eide øya fram til 1755. Da ble alle besittelsene i Karibia, samt hele kompaniet, kjøpt av kongen for tilsammen 1,25 millioner R.dl.³² I siste halvdel av 1600-tallet, før St. Croix kom igang med sin produksjon, var raffineriene i København ofte avhengig av å importere

32 Hornby 1980: 112

råsukker fra England, Hamburg og Holland, for i det hele tatt å holde driften igang.³³ I 1751 lød rapportene fra St. Croix at hele øya var utbygd med sukkerplantasjer.³⁴ Dette stemte nok i og med at råsukkerlastene inn til København økte drastisk på denne tiden, og i 1773 var det tilsammen 22.000 slaver som jobbet på St. Croix med å forsyne raffineringene i Danmark-Norge med råsukker.³⁵

Danmark-Norge forsøkte å få alt råsukker fra St. Croix skipet til København. Det er grunnet dette mulig å finne noenlunde klare tall på hvor stor denne importen var. Utover på 1700-tallet begynte produksjonen av råsukker å bli så høy at Kompaniet, som hadde monopol på import og raffinering av sukker fra St. Croix, slapp både dette og raffineringens-monopolet løst. I og med at det var dette oppsvinget, og da spesielt Bergens posisjon og rolle i dette, som er viktig, vil jeg i denne framstillingen om Danmark-Norges rolle internasjonalt i sukkerindustrien fokusere på tiden rundt 1750 og frem mot 1800.

Importøkningen av råsukker sammenfaller ikke bare med den økte kapasiteten til å produsere raffinert sukker, men også med at forbudet mot å seile på de danske Karibiske øyene, for alle andre en Kompaniets skip, ble hevet i 1754.³⁶ Dette vises tydelig når vi ser tall som viser importen av råsukker fra St. Croix, sammen med en oversikt over antall dansk-norske skip som ble sendt ut mot Karibia:

**Dansk-norske skip i gjennomsnitt per år,
utgående til Vest-India, i perioden 1756-1783:³⁷**

1756-60: 13,6
1761-65: 23,2
1766-70: 23,2
1771-75: 29,2
1776-80: 43,0
1781-83: 79,3

Kilde: Sveistrup og Willerslev 1945: 49

Samtidig med denne økte skipstrafikken til Vest-India fra Danmark-Norge, som vist i

33 Sveistrup og Willerslev 1945: 22

34 Hornby 1980: 106

35 Hornby 1980: 131

36 Sveistrup og Willerslev 1945: 48

37 Sveistrup og Willerslev 1945: 49

tabellen over, steg råsuksker importen i samme tidsrom, fra nesten 10 millioner pund i 1761, til et foreløpig maksimums punkt på 17 802 000 pund råsuksker i 1782.³⁸ Men dette var ikke all produksjon fra St. Croix, fordi langt ifra alt råsuksker produsert der gikk til København. Ifølge regjeringen i København skulle 5/6 av all råsukskerproduksjon ved St. Croix skipes direkte til Danmark-Norge, men dette var ikke alltid tilfelle og raffineriene i hovedstaden måtte iblant importere suksker.³⁹ København klarte imidlertid å opparbeide seg et overskudd av råsuksker når sukskeravlingene i Karibia og transporten av råsukskeret til København gikk godt. Da var råsuksker tilgangen så høy i Danmark-Norge at de kunne eksportere overskuddet. St. Croix var på høyden så fruktbar at den var den 7. største suksker produsenten blant de karibiske øyer.⁴⁰ Når en som vist ovenfor ser oversikten over antall dansk-norske skip som etterhvert seilte over Atlanteren, med varer begge veier, vitner dette om at eierskapet av St. Croix, og hele involveringen i kolonisering av Karibien, ga et voldsomt oppsving også for landets handelsflåte og kjøpmenn involvert i kolonihandelen.

Dette ga grobunn for en rekke raffinerier i Danmark-Norge. Først utelukkende i København, men etter at Bergen brøt Kompaniets og hovedstadens raffineringsmonopol, også i resten av landet. Fra 1754 ble det til og med helt fritt å etablere raffinerier i København.⁴¹ Fra dette forbudets opphevelse og i tiden fremover ble det opprettet mange nye raffinerier i København. I tillegg kom alle de som ble startet i provinsene på grunn av at raffineriet i Bergen gjorde dette mulig, når de brøt forbudet mot dette i 1750. Tre provinsraffinerier ble startet i Danmark innen 1754, og antallet doblet seg fram til 1768. Dübeck hevder det var 7 provinsraffinerier i Danmark på denne tiden, men det står uttrykkelig seks i Sveistrup og Willerslev, som vi begge bruker som referanse, så jeg støtter meg til det tallet. I Norge får vi tre, mens det i København etter løsgivelsen av forbudet mot å starte opp sukkerraffinerier i 1754, finnes 15 raffinerier i 1768. I tillegg ble det drevet 2 raffinerier i Flensborg.⁴² Tilsammen får vi da i 1768: 25 raffinerier i Danmark-Norge. Da er det bergenske raffineriet ikke medregnet på grunn av sin konkurs. Heller ikke et raffineri i Næstved som fikk konsesjon på å starte et raffineri, men som det aldri ble noe av.

38 Sveistrup og Willerslev 1945: 52, 54

39 Sveistrup og Willerslev 1945: 52

40 Halvorsen og Mehus 1993: 32

41 Sveistrup og Willerslev 1945: 46

42 Sveistrup og Willerslev 1945: 75

Råvarer i Amerika blir millioner i København

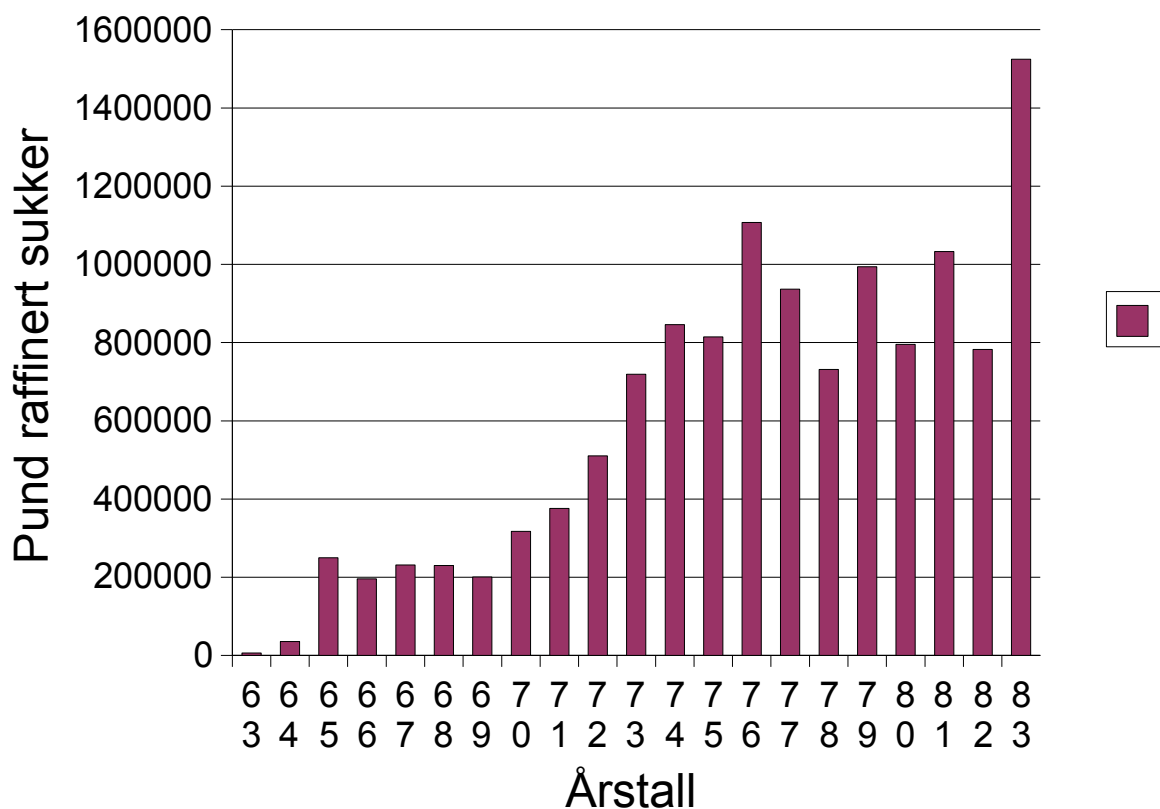
Hvor mye betydde sukkeret egentlig for Danmark-Norge? Hvor mye tjente de på denne råvaren? Kanskje viktigst av alt: hvor mye utgjorde dette for Danmark-Norge i forhold til den øvrige industrien og råvarehandelen som ble drevet innen landet, og hvor stor var sukkerindustrien i landet sammenlignet med de andre landene i Europa som drev innen råsukkerimport og raffinering. Det er viktig at vi skaffer oss et klart bilde av størrelsen og omfanget til handelen som ble drevet med sukker, for å kunne se raffineriet i Bergen i en internasjonal målestokk og dermed danne oss en oppfatning av hvilke verdier som her sto på spill.

En stor del av pengene Danmark-Norge tjente på sukkeret kom av eksport til land i Europa. Både råsukker og raffinert sukker ble eksportert. De merkantilistiske tankene som rådet grunnen på den tiden gjorde at det var om å gjøre for en nasjon å eksportere mest mulig varer, og da helst ferdig foredlede varer. Danmark-Norge forsøkte dette så godt de kunne, men som vi skal se av figur 1 så varierte eksporten veldig fra år til år.⁴³

Figur 1:

Sukkerekseport fra København

1763-94 (i pund)

Det meste av denne eksporten gikk til Sverige, Russland, samt en rekke tyske og baltiske land og bystater øst og sør i Østersjøen, men ikke til land i Vest-Europa. Som en forholdsvis liten nasjon i Europa, ihvertfall sammenlignet med Storbritannia, Frankrike og Spania, slet Danmark-Norge med å gjøre seg gjeldene i i sukkermarkedet internasjonalt, og var avhengig av at deres konkurrenter var forhindret fra sin normale import av sukker fra Amerika på grunn av krig, for å hevde seg i eksporten av sukker. De store økningene i eksport som vises i figur 1 er nettopp eksempler på dette. Det Danmark-Norge gjorde, var å utnytte at de store nasjonene i Europa ikke lenger klarte å forsyne Østersjø-området og Nordøst Europa. Sukkerekseportørene i Danmark-Norge hadde nemlig svært liten mulighet til å nå inn til de store sentral- og vest-europeiske statene med det raffinerte sukkeret sitt, uansett hvordan situasjonen var.

Grunnene til at Danmark-Norge slet i denne konkurransen med de største sukkerprodusentene var at disse landene hadde flere og større kolonier, og dermed kunne produsere mer råsuksker. De førte også en merkantilistisk økonomisk politikk. *Navigation Act* i Stor-Britannia og *Pacte Colonial* i Frankrike sikret at all handel til og fra sine egne kolonier skulle bli utført av folk og skuter fra ens egen nasjon.⁴⁴ Spania var på dette tidspunktet som her er fokus, siste halvdel av 1700-tallet, på vikende front i Karibia. Hollenderne hadde nærmest gitt opp å tilegne seg land i Karibia, men var sterkt involvert i plantasjedrift, pengelån og hjemlig raffinering.⁴⁵ I 1768 hadde for eksempel plantasje-eierne på St. Croix en samlet gjeld på 2,5 millioner Rdl. til Holland. Hollenderne fikk med det presset mye av råsukskeret til Amsterdam, og kunne slik raffinere sukker uten egne sukker-kolonier. Frankrike på sin side, hadde en stor konkurransefordel spesielt innenfor råsukskereksport, ved at de fremstilte et produkt som het moscovade på sine plantasjer. Denne typen sukker var en mellomting mellom vanlig råsuksker og raffinert sukker. Den var et halvfabrikat, som kunne bli raffinert til puddersukker allerede ved første koking og dermed var mye mindre arbeidskrevende å foredle.⁴⁶ Stor-Britannia var en viktig spiller i sukkerhandelen internasjonalt ved at de var den største kolonimakten i Karibia og ved at de var innehaver av den største krigsflåten, og dermed kunne påvirke langdistansehandelen over Atlanteren i høy grad.⁴⁷ Som et eksempel på sukkerets enorme verdi for landet, kan vi nevne at Stor-Britannia

44 Deerr 1950: 408.

45 Deerr 150 og Sveistrup og Willerslev 1945: 67 og 52-53

46 Theiste 1763: 69

47 Deerr 1950: 152

tjente 276 millioner pund på sin viktigste koloni, nemlig Barbados, på de drøyt hundre årene etter at øya ble britisk, det vil si mellom 1636-1756.⁴⁸ De slet, i likhet med Danmark-Norge, med å produsere billig råsuksker, men beskyttet seg ved hjelp av importforbud på utenlandsk sukker. Også dette i likhet med Danmark-Norge.

I gode år klarte derimot ikke Danmark-Norge å raffinere alt råsukskeret som kom inn, på tross av alle de nye raffinierene som ble startet i landet etter 1750. De ble dermed nødt til å eksportere overskuddet til land som drev raffinier men ikke hadde tilgang til eget råsuksker, hovedsaklig Sverige, Østersjøen-området, tyske bystater og Nederland.⁴⁹ For at ikke all verdien i behandlingen av koloniproduktene skulle falle bort siden landet ikke fikk foredlet det selv, ble det forbudt for andre enn dansk-norske skip å handle råsuksker ved de dansk-norske koloniene.⁵⁰

Første gang Danmark-Norge ble nødt til å selge råsuksker i stor stil, skjedde ved slutten av 1770 årene. Det kom som en konsekvens av krigskonjunkturer, som førte til at den største råsukskereksportøren Frankrike ble hindret i sin oversjøiske handel. I 1778 eksporterte Danmark-Norge 6 770 651 pund råsuksker, til en verdi av 416 707 Rdl. Dette steg til tre ganger så mye i 1782, da det ble eksportert 17 305 000 pund råsuksker til en samlet verdi av 1 297 935 Rdl.⁵¹ Deretter dalte eksporten som en følge av fredstilstander i Europa. Eksporten sank da jevnlig til 1790, da Danmark-Norge kun eksporterte 794 700 pund råsuksker. Denne inntekten kom i tillegg til eksporten av raffinert sukker og sirup som Danmark-Norge drev. I perioden mellom 1763 og 1794 eksporterte København tilsammen 22,5 millioner pund raffinert sukker og 62 millioner pund sirup.⁵²

Innenlands avsetning

Det var ikke bare som eksportarikkel sukkeret brakte inn penger for Danmark-Norge. Mye, og til tider nesten alt, av inntjening ble gjort på det innenlandske markedet. Før

48 Sandiford 2000: 30

49 Sveistrup og Willerslev 1945: 69

50 Sveistrup og Willerslev 1945: 48

51 Sveistrup og Willerslev 1945: 67-69.

52 Sveistrup og Willerslev 1945: 109

monopolets opphevelse i 1750 finnes det lite materiale om hvordan det gikk med kompaniets raffinerier, men en oversikt over dets innskuddskapital, viser at den ble over tidoblet i perioden 1730 til 1750.⁵³ Eksporten til Norge og utlandet var likevel ikke stor, og sukkerforbruket var lite utenfor København, så raffineriet var stort sett avhengig av å selge produktene sine i København den første tiden.

På grunn av alle raffineriene som kom etter 1750, begynte den innenlandske sukkerraffineringen virkelig å kaste av seg. I 1770 solgte alle raffineriene i Danmark-Norge raffinert sukker og sirup for 990 000 Rdl, og i 1798 hadde dette tallet steget til 1 863 125 Rdl.⁵⁴ Nesten en fordobling på under 30 år. Av dette ble mesteparten produsert i København, henholdsvis 760 000 og 1 709 600 Rdl. Det dessidert største raffineriet var det Schimmelmansske raffineriet i København, som produserte og solgte sukker for 200 000 og 400 000 R.dl de gjeldende år. Av de norske raffineriene er det kun det i Trondheim som ble nevnt i oversikten over raffinering i Danmark-Norge i 1770, med en produksjon på 30 000 R.dl, mens Fredrikshald-raffineriet blir nevnt til å ha en produksjon på rundt 50 000 R.dl i slutten av 1770-årene. Dette var lite iforhold til raffineriene i hovedstaden, men mest av alle provinsraffineriene. I tallmaterialet angående inntjening for 1798 er det kun danske raffineri som ble nevnt, men de to norske i Trondheim og Fredrikshald gikk godt på denne tiden, og ville nok ha økt den samlede produksjonen for dette året til nærmere 2 000 000 Rdl tilsammen. I vår valuta idag tilsvarer salget av raffinert sukker i Danmark-Norge i året 1798, drøyt 400 millioner norske kroner. Det er ikke småpenger i et land hvor det var stor mangel på valuta og mye av handelen foregikk ved bytting.⁵⁵

Det blir uansett noe beskjedent iforhold til andre vest-europeiske byer og staters sukkerraffinering. Amsterdam som by hadde i 1762 alene 95 raffinerier, mens Hamburg i 1790 hadde ikke mindre enn 350 raffinerier.⁵⁶ All eksport fra raffineriene i disse byene, men også raffineriene i de andre store sukkernasjonene i Europa som for eksempel England, ble finansiert av store eksporttilskudd på raffinert sukker. Disse konkurrerte med dansk-norsk sukker, hovedsaklig fra København, ved at de eksporterte til

53 Sveistrup og Willerslev 1945: 34

54 Sveistrup og Willerslev 1945: 87-89

55 Norges Banks priskalkulator. http://www.norges-bank.no/Pages/PriceCalculation_25988.aspx. Lest 18. April 2008.

56 Sveistrup og Willerslev 1945: 100

Østersjøen-området. En kan forstå at det var kamp om beinet på det europeiske sukkermarkedet, og at Danmark-Norge ofte prioriterte sitt eget land som avsetningsområdet for sukkeret det produserte.

Hva betydde sukkerindustrien samlet for landet?

Danmark-Norge var ingen stabil lederskikkelse innen den internasjonale sukkerhandelen, men hadde en anseelig produksjon og eksport av både rå- og raffinert sukker, som til tider var av betydelig størrelse også sett iforhold til de mye større nasjonene i Europa de konkurrerte med. Som et eksempel kan vi sammenligne Danmark-Norges import av råsuksker med Englands rundt samme periode. England importerte fra sine kolonier 110 000 hogshead med råsuksker i 1753.⁵⁷ Denne enheten er en type tønne, som var på mellom 235 og 238 liter. Det vil altså tilsvare over 26 millioner liter sukker. Hvis vi da regner dette om til vekt, får vi at England importerte ca. 21 millioner kg råsuksker i 1753. Mot Danmark-Norge som vi har sett importerte i underkant av 5 millioner kg råsuksker i 1761, og nesten 9 millioner kg i toppåret 1782.⁵⁸

For Danmark-Norge var sukkerraffinering og eksport av voldsomt stor verdi. Tall viser at utskipingen av raffinert sukker og sirup fra København sto for 80-90% av landets samlede eksport i tiden mellom 1778 og 1790.⁵⁹ Sukkerindustrien sto også for 260 arbeidsplasser utelukkende ansatt i raffineringsprosessen. I tillegg kommer alle som deltok i organisering og ledelse av raffineriene, og alle som levde av å frakte sukkeret rundt og kjøpmennene som levde av å selge sukker i smått til husholdninger. Likevel var sukkerindustrien ikke veldig betydningsfull for landet når det kom til sysselsetting innenfor industrien. I 1801-folketellingen var 15 430 personer i Danmark-Norge ansatt eller forsørget av industrien. Sukkerindustrien utgjør bare en beskjeden del av denne massen som vi ser. Sukkerindustrien i Danmark-Norge hadde størrelsesmessig en til tider betydelig rolle på det internasjonale sukkermarkedet, men det kom ikke oppimot den rollen den hadde nasjonalt, da spesielt som eksportvare og industriprodukt. Spesielt viktig var denne rollen med tanke på å bringe klingende mynt inn til et land med en prekær mangel på likvide midler

57 Mintz 1985: 39

58 Regnet om fra Pund.

59 Sveistrup og Willerslev 1945: 123-126

2.2 Bergen bryter sukkerraffineringsmonopolet i Danmark-Norge

Bergen brøt monopolet Kompaniet og København hadde hatt på raffinering siden de to første sukkerraffineri ble åpnet i København i 1620.⁶⁰ Bakgrunnen for økningen av antall sukkerraffineri i dobbeltmonarkiet, var bl.a. den store oppblomstringen av råsukskerimporten fra de dansk-norske øyene i Karibien som vi har sett, men også den stigende etterspørselen etter sukker i Europa. Den merkantilistiske økonomiske tankegangen som gjennomsyret sukkerindustrien, men også hele statsstyrelsen i Danmark-Norge, var også svært viktig i denne prosessen. Dette fordi Danmark – Norge ville beholde all foredling av råvarer innen landets grenser, og når mengden råsuksker økte, trengte landet flere raffineri. Raffineriet som ble startet i Bergen ble det første i rekken av raffinerier som kom som en følge av dette.

Beslutningen om å starte et raffineri i Bergen kom også av misnøye innen byens grenser. Det kom mange klager på at sukkeret som var å få kjøpt i byen var dyrt og at leveransene var dårlige og ofte upålitelige.⁶¹ I 1745 importerte Bergen ca 23 000 pund sukker og 81 666 pund sirup fra København, og 1 000 pund sukker og ca 14 000 pund sirup fra utlandet.⁶² Det var tydelig at det var et marked for sukker i Bergen. Det var likevel bare de aller største byene i Norge som hadde et sukkerforbruk på denne tiden, noe sukkerimporten til Stavanger bærer preg av. Der ble det nemlig kun importert 135 pund sukker og 1 620 pund sirup i 1745, noe som på langt nær kunne rettferdiggjøre et sukkerraffineri i denne byen. Smugling er selvfølgelig ikke medregnet i disse tallene, men vil isåfall bare øke sukkerimporten og legge vekt til argumentet om at det tydelig var et marked for sukker i Bergen.

København var også klar over dette, og hadde gitt norske byer lov å importere sukker fra utlandet. Dette skrev seg fra at København ikke klarte å raffinere nok sukker til å dekke etterspørselen. I tillegg klarte byen nå heller ikke å raffinere alt råsukskeret som ble

60 Sveistrup og Willerslev 1945: 15

61 Sveistrup og Willerslev 1945: 38-41

62 Sveistrup og Willerslev 38. Tallet på importert sukker fra København er regnet om fra *læster* og er derfor noe omtrentlig.

importert til byen.⁶³ Interessentene ved raffineriet i Bergen var også tydelig interesserte i å starte opp et raffineri, og de argumenterte i tråd med myndighetenes ønsker og bekymring, ved å påpeke at det ikke var ønskelig at pengene som ble brukt på å kjøpe sukker i Norge forsvinner utenlands. Dette vises tydelig i et sitat fra deres søknad til kongen om å få starte et sukkerraffineri i Bergen:

«...dermed anførende at det vil blive en vigtig fordeel for undersaatterne og Kongens rige, om de penge som til kommende steder for Sucker og Sirupper indgaar kunde Landet spares og Beholdes»⁶⁴

Kommersekollegiet og Kompaniet var av disse grunner rede til å skifte taktikk. Det var klart at det ble skipet for mye råsuksker inn til København, og raffineriene i byen klarte heller ikke å forsyne hele landets stadig økende sukkerbehov. Det var også helt uaktuelt å sende penger utenlands gjennom å importere utenlandsk sukker. Dette stred mot all økonomisk tankegang på denne tiden. Det var derfor påkrevd å gå bort ifra sentraliseringspolitikken de hadde drevet innen sukkerindustrien til nå, med København som det absolutte sentrum, eller i det minste åpne opp for raffinerier utenfor hovedstaden. Kommersekollegiet la derfor om til en spredningstaktikk for best mulig å utnytte sine egne råvarer, her sukker, og å stanse strømmen av kapital til utlandet.⁶⁵ Sukker var ikke lenger et begrenset gode og det gjaldt å utnytte dets enorme verdi best mulig.

De som satte igang arbeidet med å starte et sukkerraffineri Bergen var et interessentskap bestående av fem kjøpmenn og embetsmenn. Mest profilert var borgermester, magistratpresident, kanselliråd og politimester Henrich Mathiesen, og vise-borgermester Severin Garboe. Mathiesen var, i tillegg til det som er nevnt her, en bekjent av stattholderen i Norge, og hadde nok med det stor innflytelse i statsstyrelsen i Norge og sikkert også fra sentralt hold i København, noe som forklarer at det var han som opptrådte på vegne av interessentskapet.⁶⁶ De tre siste i kvintetten var kjøpmennene: Hans Henrich Stamer, David Frich og Hans Joachim Jordan. Disse gikk altså sammen på slutten av 1740-tallet og skaffet tilveie 40 000 riksdaler, fordelt på 80 aksjer, for å starte

63 Sætra 1985: 103.

64 Forestilling fra Bergen til Kongen angående Sukkerraffineri i Bergen. Sendt 1749.

65 Dübeck 135

66 Espelid, 1975: 131

opp et sukkerraffineri .⁶⁷

For å holde orden i et slikt sam-eierskap satte de opp en avtale mellom seg som de kalte: «*convention og reglement sluttet og vedtaget af Participanterne udi sukkerraffineriet i Bergen*».⁶⁸ Det er et reglement for hvordan verket skal styres og som forklarer posisjonene til alle som er, og eventuelt blir, aksjonærer i raffineriet. Fire aksjer på 500 riksdaler ble lagt ut for salg og ytterligere kom til å bli trykt opp hvis det ble skutt mer penger inn i foretaket. Alle som investerte i raffineriet skulle være fullverdige medlemmer, og tre aksjonærer, såfremt de eide minst to hele aksjer, skulle velges som direktører for tre år til å styre verket. Til dette fikk de 200 riksdaler hver i årlig gasje. Utbytte til interessentene skulle derimot ikke utbetales før verket gikk med såpass overskudd at det var forsvarlig. Dette punktet viser at de la fremtidsrettede planer for verket. Dette punktet skulle tydelig hindre at raffineriet gikk overende grunnet grådighet og trang til rask vinning blant interessentskapet. Tap og overskudd skulle fordeles likt mellom alle involverte og det skulle ansettes en nøytral bokholder til å holde orden i bøkene. Ingen kunne ha mer en tre stemmer ved beslutninger som ble gjort, og til det krevde de at personen eide et minimum av fem aksjer. Det skulle kjøpes inn en safe til å oppbevare verdier og papirer i, bare direktørene skulle ha nøkkel til denne, og minst to måtte være tilstede for at de hadde lov til å åpne den.

Alt dette virker svært ryddig, og styresettet ser ut til å være ganske demokratisk. Det ser også ut til at reglementet er laget for å skape en langsiktig profitt hvor det er veldig vanskelig snyte til seg midler fra verket. Det er vanskelig å finne noen punkt her, eller tegn, på dårlig styrelse og lite gjennomtenkte prosesser. Det ser ut som et stødig og veloverveid prosjekt. Ihvertfall i teorien. En må huske på at dette dokumentet som gjør rede for hvordan raffineriet er organsiert, er en normativ kilde. Den sier noe om hvordan driften og spesielt utbetalingen av overskudd fra bedriften, ideelt sett skulle foregå. Disse intensjonene er likevel gode, og gir ingen grunn til mistanke om at dette raffineriet kun var et spekuleringsforetak startet for å gi bakmennene en rask profitt. Vil privilegiebrevet de fikk utdelt gi oss det samme inntrykket?

67 Koren 1906:6

68 «Octroyer, Conventioner og reglement det i Bergen opprettede sukkerraffinaderie vedkommende», 1751.

2.3 Privilegiebrevet: utvidelser, og rettigheter i forhold til andre norske provinsraffineri

Sukkerraffineriet i Bergen fikk sitt første privilegiebrev den 20. Januar 1750.⁶⁹ Dette var som nevnt ovenfor det første som ble gitt til et sukkerraffineri utenfor Københavns grenser, og både søkerne i Bergen og de som behandlet søknaden i København, nemlig det vest-indiske kompani og kommerseskollegiet, var usikre og uenige om hvordan privilegiene skulle utformes. Tegn på det ser vi utifra at det ble laget et privilegiebrev bare en måned tidligere, 22. desember 1749.⁷⁰ Dette kom derimot aldri ut til interessentene i Bergen, fordi raffineriene i København, med Kompaniet i spissen, ville kutte ned på raffineriets retter til å selge raffinert sukker i København og Danmark. Men partene var enda ikke tilfredse og interessentskapet fra Bergen søkte om ekstensjoner til privilegiebrevet i Oktober 1750, som resulterte et knapt år etter, nærmere bestemt den 12. januar 1751, i at det forelå et sett ekstensjonsprivilegier til sukkerraffineriet i Bergen.

Det interessentskapet i Bergen fikk rettigheter til i det første privilegiebrevet var svært likt det som sto i deres søknad av 28. Oktober 1749. I privilegiebrevet ble interessentene tildelt eneretten til å starte et sukkerraffineri i Bergen by, og drive det, i 20 år.⁷¹ Forandringen fra søknaden gikk ut på at det ikke var nevnt noen tidsbegrensning der, men det var heller ikke nevnt noe om enerett på å drive raffineri i Bergen. Ellers fikk de goder som fritagelse fra grunnskatt og avgifter til byen, dog ikke jordskifte, og det måtte ikke legges ekstra byrder på interessentskapet av byen pga at de startet dette raffineriet. All ekspertise som ble hentet inn til driften av raffineriet skulle også være unnlatt borgerlige plikter og skatter. Det var imidlertid et gode fra søknaden som ikke ble innvilget, og det var punkt 4; som gikk ut på at raffineriet hadde rett til å foreta undersøkelser og beslag angående smugling av sukker.⁷² De ble ikke gitt tillatelse til å jakte på innsmuglede sukkervarer i Bergen by og stift. Oppgaven med å hindre smugling ble værende hos byens tollvesen, selv om mange mente at smugling ville bli begrenset i mye større grad

69 Privilegieprotokoll 1747-1755

70 Sætra 1985: 97

71 Alle punktene i Privilegiebrevet av 20. januar 1750 er hentet fra «Octroyer, Conventioner og reglement det i Bergen opprettede sukkerraffinaderie vedkommende», 1751.

72 Privilegieprotokoll 1747-1755

hvis jobben ble gitt til privat personer som selv drev med import.⁷³

Men, som i alle privilegier, det fulgte også plikter og begrensinger med disse godene. Disse pliktene gikk ut på at raffineriet i Bergen måtte importere alt råsukker fra det vestindiske kompani. De kunne få det enten fra København eller direkte fra koloniene i Karibia, men de skulle få samme pris på råsukkeret som raffineriene i København fikk. Eneste fritagelse fra dette var hvis kompaniet ikke kunne levere det raffineriet i Bergen hadde bestilt. Ved slike tilfeller kunne de, ved kun å svare innenrikstoll, importere råsukker fra andre europeiske havner. Men kompaniet måtte ha inn bestillingene på råsukker ett år i forveien, og hvis de uteble måtte rentekammeret ha beskjed og godkjenne eventuelle kjøp av råsukker fra utenlandske havner ett halvt år i forveien. En ser at selv om de kunne hente inn råsukker fra andre enn kompaniet, så trenerer privilegiebrevet saksgangen ved en slik affære såpass at det i realiteten nærmest ikke lar seg gjøre. De gir seg selv en effektiv 6 måneders ekstra leveringsfrist. Dette skyldes nok delvis det at kompaniet vil gi seg selv en buffersone i henhold til når de måtte levere sitt eget råsukker, men også merkantilismens motvilje mot å importere varer fra andre land var en sterk årsak til utformingen av dette punktet. Import av utenlandske varer skulle bare gjøres ved ytterste nødssfall, fordi de ville holde mengden av penger og edelmetall i størst mulig grad innen sine egne grenser.

Når det gjelder punktet om hvor og ved hvilke vilkår raffineriet i Bergen fikk selge sitt sukker, var det visse avvikelser mellom søknad og privilegium. I privilegiet av 22. desember 1749 står det at raffineriet kan selge sukker i små eller store partier overalt i *kongens riker*, selv om interessentene bare søkte om å få selge i Norges rike.⁷⁴ Dette fikk derimot ikke interessentene nytte godt av, og sannsynligvis heller ikke vite om, da det ble omgjort til kun å gjelde Norges rike i privilegiet av 20. Januar 1750, og det ble føyd til at alle andre raffinerier som ble stiftet i Norge også ville få samme rett til å forsyne hele landet med sukker og sirup.⁷⁵ Det var som nevnt kun dette privilegiebrevet som ble sendt til interessentene ved sukkerraffineriet i Bergen. I tillegg ble det innført toll som på utenlandsk sukker, på alt sukker som ble innført fra raffineriet i Bergen til Danmark. Denne tollbarrièren var så høy at tollen per importert pund raffinert sukker var høyere

73 Jørgensen 1935: 61

74 Privilegieprotokoll 1747-55 og Sætra 1985: 100-104

75 Sætra 1985: 102-104

enn prisen på råsukker per pund i Danmark – Norge.⁷⁶ Dette i tråd med den merkantilistiske tankegangen med tollbarrierer mot utenlandske varer, spesielt mot foredlede varer, slik raffinert sukker jo er. I tillegg skulle hovedstaden inneha posisjonen som absolutt midtpunkt i riket. Tilslutt i dette punktet, både i søknaden og privilegiet, står det at hvis raffineriet i Bergen blir istand til å forsyne hele eller deler av landet med sukker og sirup, vil det bli utstedt et forbud mot innførsel av slike varer til landet.

Forutsetningene forandres

Ekstensjonsprivilegiene av 12. Januar 1751 hadde enkelte forandringer, og ble gjort til mal for privilegiebrev som ble gitt til sukkerraffineriene som startet opp i provinsene i Norge og Danmark.⁷⁷ Alle disse privilegiebrevene er nærmest enslydende.

Forandringene i ekstensjonen til raffineriet i Bergen er at privilegiet blir utvidet til å gjelde 30, istedenfor 20 år.⁷⁸ Område som Bergen har lov til å forsyne med sukker og sirup blir innskrenket til Bergen by og stift, samt «*de fra Nordlandene handlende på Bergen*».⁷⁹ Dette gjaldt altså ikke hele Nord -Norge, siden Trondheim handlet med dagens Finnmark, men bare det vi idag kjenner som Nordland og Troms. Her ser vi en klar begrensing iforhold til tidligere privilegier, spesielt det som aldri ble utgitt offisielt, siden resten av Norge og Danmark er forsvunnet helt ut. Derimot har raffineriet i Bergen nå enerett på å selge sukker og sirup i disse områdene sammen med raffineriene i København. Ifølge søknaden fra interessentene av 21. Oktober 1750, var dette bergensernes eget forslag.⁸⁰ Det er tydelig at interessentskapet i Bergen fryktet eller hadde fått nyss om at det var planlagt flere raffinerier i Norge, og at de ville sikre seg enerett ihvertfall blant norske raffinerier til sukkersalg i sitt eget område. De har derimot ikke klart, og heller ikke prøvd, å kvitte seg med konkurransen fra København-raffineriene. Til det var tankene om hovedstadens særstilling i en nasjon for sterke til at det var bryet verdt å søke om.

76 Sveistrup og Willerslev 1945: 27

77 Sveistrup og Willerslev 1945: 42

78 Alle punktene i Privilegiebrevet av 12. januar 1751 er hentet fra «Octroyer, Conventioner og reglement det i Bergen opprettede sukkerraffinaderie vedkommende», 1751.

79 Punkt 3 i privilegiet fra 12. januar 1751 til sukkerraffineriet i Bergen

80 Sætra 1985: 108

Det de har klart angående hovedstads-raffineriene er å kreve at alt sukker derfra skal merkes grundig og ha klare systemer for registrering ved import til Bergen. Dette for å kontrollere import og hindre smugling av raffinert sukker til Bergen. Det er tydelig at det er blitt forsøkt smuglet inn sukker under unnskyldning av at det var fra København. Med datidens begrensede kommunikasjonsmuligheter ville det være vanskelig å avsløre, og interessentskapet i Bergen krevde derfor et eget system. De klarte også å få ned ventetiden for når de kunne henvende seg til utlandet for å få tak i råsuksker, hvis leveransene fra København skulle svikte. De måtte nå bare vente i 3 måneder før de kunne benytte seg av denne muligheten. De trengte også kun å underrette rentekammeret om dette, uten å vente på et godkjennende svar. Siste forandring var et punkt som gjaldt at raffineriet hadde krav på å komme igang med produksjon så fort som mulig. En ser tydelig at privilegiet både stiller krav og gir lettelser.

Slapp de andre billigere unna?

For å finne ut om privilegiebrevene til de andre provinsraffineriene i Danmark-Norge var enslydende slik det blir hevdet hos Sveistrup og Willerslev,⁸¹ har jeg sammenlignet det endelige privilegiet til Bergen med det Karsten Tank med interessenter mottok den 3. Januar 1752, for å starte et sukkerraffineri i Akershus og Kristiansand stift. Raffineriet ble plassert i Fredrikshald, dagens Halden, og ved å studere privilegiebrevet de ble tildelt ser vi at det er svært få forskjeller fra det som ble gitt til interessentskapet ved raffineriet i Bergen.⁸² En forskjell er at raffineriet i Fredrikshald etter fire års drift får lov til selv å finne og hindre smuglere. Dette bekrefter igjen at dette nok var et stort problem. Smuglingen skyldtes i høy grad at det var enkelte store byer i Europa som produserte langt mer men også billigere sukker. Denne friheten ble ikke tildelt Bergen i deres privilegiebrev. Fredrikshald fikk også med et punkt om eksportbonus, det vil si at tollene på råsukskeret, som riktignok var svært lav, ble tilbakebetalt for alt sukker som ble eksportert og solgt til utlandet. I tillegg fikk de innvilget tollfrihet på utstyr som krevdes til raffineringen. Det er også spesielt nevnt at arbeiderne ved raffineriet var fritatt for

81 Nevnt i note 78 på siden over: Sveistrup og Willerslev 1945: 42

82 Alle punktene i privilegiet til sukkerraffineriet i Fredrikshald er hentet fra: Magazin for Danmarks og Norges topografiske, oekonomiske og statistiske beskrivelse, udgivet av Fredrik Thaarup, København. 1802-1803, fra side 118.

militærtjeneste, såfremt de ikke allerede var innrullerte. Det er tydelig at den den dansk-norske stat var opptatt av å bygge opp en sukkerindustri i landet og la alt til rette for at dette skulle være mulig. Dette vitner igjen om fokus på å holde foredling av produkter innen landets grenser, men også på hvor verdifullt sukkeret var som handelsvare.

Det sto i tillegg i privilegiebrevet til raffineriet i Fredrikshald at de hadde lov å starte opp flere raffinerier i Christiandsand og Agershus stift, hvis det skulle bli behov for det. Men de hadde også krav på seg, sammen med de Københavnske raffineriene, til å holde opplag av sukker i disse to stiftene. At disse avtalene ikke bare var tomme løfter, bekreftes av svarene Kommersekollegiet ga på de forespørslene som kom om å starte raffineri i det området som var lovet bort til raffineriet i Fredrikshald. Mellom 1755 og 1759 kom det inn tre søknader om å starte opp raffineri i Christiandsand stift.⁸³ Den første søknaden er enkel og ble blankt avvist. De to neste, fra en mann ved navn Brink, består derimot av en lang utgreiing om at raffineriet i Fredrikshald ikke klarte å forsyne Christiansands stift med sukker. Dermed var forutsetningene for tildelingen av privilegiebrevet deres brutt og brevet burde gjøres ugyldig. Brink foreslo derfor at han selv skulle bli tildelt privilegium til å drive et sukkerraffineri i Christiansand stift. Kommersekollegiet var derimot ikke enig i at Fredrikshald hadde neglisjert sine plikter i høy nok grad, og valgte å holde fast ved det privilegium de hadde tildelt interessenten ved Fredrikshald sukkerraffineri. Men kollegiet påpeker også, i svaret på Brinks siste søknad, at saken skal vurderes på ny hvis situasjonen angående sukkerforsyningen til Agershus og spesielt Christiandsand stift forverrer seg. Det siste avvikende punktet iforhold til bergensernes privilegium omhandler at raffineriet i Fredrikshald ikke var sikret like gode rettigheter som eventuelle nye raffinerier som ble startet opp i Norge skulle få tildelt. Det skulle bli vurdert etter forholdene.

Denne manglende garantien raffineriet i Fredrikshald ikke fikk er spesielt interessant i en sammenligning med raffineriet i Bergen. Dette fordi interessentskapet ved raffineriet i Bergen fikk en slik garanti i en avtale med det Vest-Indiske kompaniet den 10. Oktober 1750.⁸⁴ Dette gir raffineriet i Bergen en mulighet til automatisk å få oppgradert sitt eget privilegiebrev dersom noen raffinerier i Norge skulle få bedre vilkår. Dette brevet gir

83 Journal for Kommerce Kollegiet: 1753-56: sak 890, og 1756-59: sak 855 og 892

84 Denne avtalen er hentet fra «Octroyer, Conventioner og reglement det i Bergen opprettede sukkerraffinaderie vedkommende», 1751.

bergenserne rett til å jakte på smuglere selv, siden raffineriet i Fredrikshald ble gitt denne muligheten. Raffineriet i Bergen hadde spesifikt bedt om denne rettigheten men ikke fått det innvilget, så det må sees på som en forbedring. De hadde dermed krav på å få jakte på smuglere i sitt område, slik som interessentskapet ved raffineriet i Fredrikshald kunne.

Begrunnelsen for denne særstillingen raffineriet i Bergen ble tildelt, var at det innehadde en spesiell rolle i kraft av at det var landets første. Punktene i denne avtalen fra oktober 1750 er heller ikke nevnt i privilegiebrevet av 12. Januar 1751, og fungerer vel som en tilleggsavtale direkte mellom kompaniet og raffineriet i Bergen. Avtalen går ut på å fastsette pris, leveringsmetoder og leveringsfrister på råsukker. Det meste av dette, spesielt prisberegning og leveringsfrister, er nok felles for de andre raffineriene som ble startet i Norge. Det er derimot to punkter som skiller seg ut. Det første gjelder skip som ankommer Bergen direkte fra Karibia. Skjer dette kan raffineriet i Bergen kjøpe så mye råsukker det vil fra dette skipet, og de blir også unntatt Øresundtoll siden sukkeret aldri passerte gjennom sundet. Det eneste kravet ved en slik transaksjon var at de måtte melde fra til kompaniet slik at dette råsukkeret ble trukket fra den samlede bestillingen som raffineriet i Bergen hadde levert til Kompaniet. Det andre punktet er en 2% reduksjon i pris hvis raffineriet i Bergen betaler for råsukkeret ved levering. De får 1% rabatt hvis de betaler innen 3 mnd.

I forhold til privilegiene til raffineriet i Fredrikshald hadde raffineriet i Bergen noen ulemper og noen fordeler. Når det gjelder ulempene hadde ikke interessentskapet i Bergen rett til selv å jakte og forfølge smuglere i sin egen sirkumferens, selv om de hadde bedt om det. Om dette var en stor ulempe er vanskelig å si. For det første er det umulig å si hvor stort problem smugling var. På bakgrunn av hvor stor plass bekjempelse av smugling er gitt i bestemmelsene til raffineriene, kan vi gå utifra at de var forholdsvis store. Et annet spørsmål en må stille seg er om hvor lett eller vanskelig det var å hindre denne smugling, og hvor god jobben som allerede ble gjort for å stoppe den var. Inger Dübeck hevder at det langs kysten av Norge var umulig å bekjempe smugling.⁸⁵ Så selv om de som var satt til å stoppe smuglingen var udugelige og korruperte kunne en mangel på en slik rett ikke nødvendigvis være hindrende. Det er også mulig at dette allerede

85 Dübeck 1985: 143

fungerte godt, men en må da spørre seg om hvorfor raffineriet i Bergen ba om en slik rettighet. Samtidig som en bare kan spekulere i grunner om hvorfor de ikke skaffet seg en slik mulighet etter avtalen med Kompaniet. Det er mulig at raffineriet i Fredrikshald ble gitt en slik rettighet nettopp fordi en slik oppgave var lettere på Østlandet, med betydelig mindre kystlinje og færre fjorder. Men dette blir uansett en vanskelig oppgave å vurdere uten konkret tallmaterialet, og det igjen er tilsvarende vanskelig å skaffe. En annen fordel Tank med interessenter ble tildelt som Mathiesen og de andre i Bergen ikke fikk, var tollfritt innkjøp av produksjonsutstyr til raffineringen. Det hadde jo vært mulighet for å gi lettelser i dette i ettertid, men jeg har ikke funnet at det har blitt gitt. Uansett gir det bare en økning i oppstartpris og ikke produksjonspris. Den siste forskjellen er at Tank og co hadde fått lov til å starte opp flere raffinerier innen det området de hadde privilegiet på å selge sukker innen. Det ble som vi vet aldri aktuelt og kan ikke sies å ha utgjort noen forskjell siden det ikke engang var mulig å holde ett raffineri i virksomhet i Bergen.

Raffineriet i Bergen på sin side fikk også noen fordeler som ikke var konkurrentene på Østlandet forunt. En av disse var løftet om et automatisk oppgradert privilegium, skulle det dukke opp noen bedre rundt om i Norges land. Hvis de benyttet seg av denne ville ingen av fordelene de andre raffineriene ble gitt bety noe som helst, siden Bergen automatisk skulle bli tildelt de samme. Det er ingen dokumenter som viser at de benyttet seg av denne klausulen, men heller ikke at de unnlot å gjøre det. Raffineriet i Fredrikshald hadde inget slikt garanti, bare en frase om at mulighetene for en slik forbedring var tilstede. Den andre fordelene de ble tildelt kan derimot ha betalt seg. Når raffineriet kunne kjøpe råsuksker av skip som kom til Bergen direkte fra Karibien, og slapp å betale Øresund-toll for det, ville penger være spart. Med Bergens plassering ville sjansen for at enkelte skip gikk i havn der være stor, spesielt i værharde perioder. Sjansen for at noe sånt skulle skje i Fredrikshald eller Trondheim er derimot svært liten.

Privilegiene ga en rekke fordeler til raffineriene og lettet driften betydelig, både ved import, skattlegging og konkurranse fra utlandet. Tilbake ble det krevd at raffineriene var i drift og produserte de produkter de hadde sagt de skulle. At disse avtalene ble overholdt fra statens side har vi eksempler på fra Fredrikshald, men det gjaldt bare såfremt raffineriet selv hadde holdt sin del av avtalen. Slik sett var dette en trygghet.

Privilegiebrevene til Bergen og Fredrikshald tyder på at privilegiene til provinsraffineriene i Danmark-Norge har vært rimelig like. Forskjellene virker ikke å ha vært svært store, selv om poenget med å selv ha rett til å stanse smuglere kan ha vært av betydning. Raffineriet i Bergen fikk stort sett innvilget alle de krav de stilte Kommersekollegiet for å starte opp et raffineri. Det eneste betydelig unntaket er at de en periode hadde rett til å selge raffinert sukker i hele Danmark – Norge. Dette ble fort gjort om til kun å gjelde deres eget stift. Derimot hadde alle raffineriene i København rett til fritt å forsyne hele Norge med sukker. Men disse begrensingene gjaldt også de andre norske raffineriene, og de klarte jo å holde driften igang i drøyt 100 år, mer eller mindre. En annen ting er hvor vanskelig det var å stoppe og hindre smugling, og hvor stort problem dette var. Dette kan ha hatt betydning, og det vil bli forsøkt å finne utav omfanget av smugling av sukker i Norge i neste kapittel som omhandler selve driften av raffineriet. Det virker derfor som at det blir vanskelig å finne grunnene for raffineriet i Bergens tidlige konkurs i privilegiebrevene de ble tildelt. Men så er ihvertfall det slått fast, samt at grunnlaget for driften av raffinert er gjort klart.

2.4 Norges første raffineri: Sukkerhuset på Engen

«Deretter farer man forbi endel Søboder, tilligemed den Deel av Staden som kalles Nøstet, hvor der; iblant en temmelig Deel ringe smaa Huse som deels beboes av Fiskere og deels av andre av den Arbeidende Almue, ogsaa findes adskillige smukke Huse. Paa denne Vei, falder og Sukker Raffinaderiet, over de andre Huse, meget anseeligt, udi Øyene...»⁸⁶

Slik beskriver Hildebrandt Meyer innseiling til Bergen gjennom Puddefjorden. Området, da som nå kalt Nøstet, var preget av små hus og regnet for et arbeiderstrøk. Stedet var kjent som magister Samuels eng, og interessentskapet kjøpte opp denne eiendommen med hus, samt noen av stadsfysikus Erichsens eiendommer, og gjorde det hele om til et sukkerraffineri.⁸⁷ Huset skilte seg ut i størrelse og utseende, noe som Meyer kommer

⁸⁶ Meyer 1763: 24

⁸⁷ Fossen 1979: 674

tilbake til senere i sin beskrivelse av Bergen, når han skal beskrive *Engen*, en stor åpen plass på den tiden. Engen er der hvor kinoen ligger idag, men hvor altså sukkerhuset lå midt på 1700-tallet:

«Hvad som fornemmelig giver Pladsen mest Anseelse, er Sukker Rafinaderiet, hvis Østre og Nordre Facade vender ud imod Pladsen og faller en Tilskuer anseelig nok Øynene, endskiøndt den smukkeste, nemlig den Syd Vestre Facade ikke kan sees herifra.»⁸⁸

Det var åpenbart et massivt og pent hus sukkerraffineriet holdt til i. Dette blir bekreftet av opptegnelsene i Branntakstprotokollen fra 1766. Fabrikken befant seg i 11. rode og var hus nr 236. Det hadde tre etasjer, som var et høyt hus på denne tiden, spesielt med tanke på det området det lå i. Det kan vi både lese ut fra Meyer og opptegnelsene fra rode 11 i protokollen. Raffineriene i Trondheim og Fredrikshald var likevel høyere, med henholdsvis 5 og 6 etasjer. Dessverre forandret rodeinndelingen seg fram til neste branntakstprotokoll i 1778, så det er vanskelig å finne igjen sukkerhuset for å se på verdien av huset, siden det da var gått konkurs og skiftet navn. Det hindrer oss i å finne ut hvor mye av verdien som lå i husene og hvor mye som skyldtes utstyret som var tilstede i selve fabrikklokalet. Tilknyttet raffineriet var pakk boder nede ved bryggen og to små hus brukt til brennevinsproduksjon av sukker og sukkeravfall. I protokollen blir alle eiendommer og hus i Bergen taksert med tanke på erstatninger i tilfelle brann, og sukkerraffineriet med alle tilhørende hus var verdsatt til 17 450 R.dl.⁸⁹ Sukkerhuset var med dette den desidert mest verdifulle eiendommen i sin rode, og nok høyt oppe blant alle bygg i Bergen sett under ett.

Om hvordan driften foregikk ved det bergenske raffineri og hvor mange som jobbet der til enhver tid, finnes det dessverre inngen kilder på. Derimot er det sagt noe om disse forhold ved de to andre raffineriene i landet. Theiste skriver i sin skildring av Fredrikshald, imotsetning til Meyers og sagen og Foss' beskrivelse av Bergen noen år senere, om raffineringsprosessen som foregikk ved sukkerhuset i byen:

«Man begynder kogningen Kl. 2 om Natten, og har afkogt

88 Meyer 1763: 108

89 Branntakstprotokollen av 1766 ved Statsarkivet i Bergen

tidlig om Formiddagen; siden gjør Folkene andet Arbeide, for Ex. lossen etc. Det raa Sukker klares først eller koges med Kalkvand og skummes af, perses gjennom et Klæde og koges atterIalt findes fire Kjelder, de til Klaring mindre enn de til IndkogningDer koges ved stenkul. Der bruges aarlig 5-600 000 pund raat sukkerOmtrent 11 til 12 Mennesker arbeider herDer kan langt ifra koges saa meget, som kan afsættes.»⁹⁰

Prosessen var med andre ord omfattende og krevde at arbeiderne gikk på skift over natten. De tre raffineriene i Norge var omtrent jevnstore ved opprettelse, og vi kan skaffe oss et bilde av det bergenske ved å se på de to andre. I så måte fungerer en beskrivelsen av raffineriet i Trondheim datert 19. november 1754 godt. Denne ble skrevet ned av Magistraten i byen på oppdrag av stiftamtman von Rantsow, som igjen hadde blitt pålagt ansvaret for oppgaven av Kommersekollegiet. Bakgrunnen var å undersøke tilstanden til raffineriet i Trondheim, siden de hadde søkt om at all import av raffinert sukker til Trondheim skulle forbys. De var nemlig lovet det i sitt privilegium hvis de maktet å forsyne sitt omland med sukker. Forbudet mot å innføre raffinert sukker til Trondheim ble innført i 1755, så det er grunn til å tro at raffineriet fungerte godt og hadde det som trengtes til driften. Gjennom denne beskrivelsen får vi et innblikk i hva dette var og hvor mye utstyr som krevdes for å drive et slikt verk:

«I de underste saavel som øverste Etager i Sukkerraffinaderi-Huset findes følgende Redskaber, saasom: 4 kulpander, 54 Kobber-Kandispotter, 20 Kobber-Bækkener, 60 ditto af stentøi, 6 afdrag etc. og 2 Tressis-Kobber-Bækkener, 5 Kobberøser, 1 Kobberbys med Rør, 3 Skumslever, 704 Baster-Former, 2 300 Lumpformer, 9 240 Raffinade- og Melis former, 720 Vergär-Potter, 2 800 Lump-Potter, 11 850 Raffinade- og Melis Potter samt 200 Sipsel-Potter, med mange andre Ting, som et Sukkerraffinaderi udfordre, alt tilligemed Sukkerraffinaderi- og Pakhuset siden Mai Maaned sidstleden Aar 1753 af nyt og oppbygget og tilskaffet»⁹¹

90 Theistes antegnelser 1763

91 Koren 1906: 10-11. Avhandlingen magistraten skrev er gjengitt hos Koren. Den er datert til 19.

Det nevnes her at raffineriet inneholdt 4 *kulpander*, mens det i Fredrikshald ble kokt ved fire *kjedler* med stenkull. Det er nærliggende å tro at begge raffineriene var omtrent like store ved at de kokte på fire kjeler eller panner. Samme beskrivelse av raffineriet i Trondheim nevner også at det var ni personer ansatt ved raffineriet. To mindre enn ved Fredrikshald, men de tallene var fra ti år senere og da hadde kanskje også raffineriet i Trondheim utvidet sin arbeidsstokk. Til sammenligning kunne det i København være opptil 50 arbeidsskare ansatt på et raffineri,⁹² så raffineriene i Norge ble for små å regne i forhold til de største raffineriene. Disse beskrivelsene av raffinerivirksomheten stemmer sannsynligvis i overveiende grad også med slik det var ved raffineriet i Bergen, både når det gjelder produksjonsmetode og antall ansatte ved verket.

Mer utfyllende beskrivelser fra sukkerraffineringsprosessen finnes fra Danmarks raffinerier.⁹³ Kort fortalt startet det hele med å koke råsukker i store panner til et halvfabrikat. I 1790 kunne en koke opptil 200 000 pund råsukker i året på en panne under gode forhold. Disse pannene ble fyrt av sten eller trekull, som det også står hos Theiste. Ved neste koking ble det benyttet blod, kalkvann eller egg for å skille ut urenheter fra produktet. Beretninger går ut på at det største raffineriet i København alltid skulle ha 10-20 tønner blod på lager til enhver tid. Det var med andre en ressurskrevende jobb, både når det gjaldt energi og materialer. Skummet som dannet seg ved koking ble så silt av og kokt på nytt med smør. For hver koking avskiltes det forskjellige kvaliteter sukker. Dette ble lagt i leirkrukker etter avskumming, hvor det krystalliserte seg til sukker, mens sirup ble skilt ut ved at det rant ut gjennom et hull i bunnen av krukken. Det forklarer hvorfor raffineriet i Trondheim hadde flerfoldig tusen krukker blant inventaret. Etter alle disse prosesser og kokinger sto en igjen med flere typer sirup samt opptil femten forskjellige sorter raffinert sukker.⁹⁴

De som var tilsatt ved et raffineri var sukkermestere og svenner, i tillegg til en del vanlige arbeidsskare som ikke hadde noen spesialoppgave, men tok seg av forefallende arbeid. Ved de raffineriene som startet opp i Norge ble sukkermestere med den nødvendige eksperise importert fra Europa. Koren nevner at ved raffineriet i Trondheim

november 1754

92 Sveistrup og Willerslev 1945: 88-89

93 Koren 1905: 15 og Sveistrup og Willerslev 1945: 80-87

94 Sveistrup og Willerslev 1945: 94

på 1750-tallet var lønnen til en mester 200 R.dl, mens i København var lønnen til en mester 320 R.dl.⁹⁵ Lønnsberegningen fra København gjelder dog med kostpenger og er hentet fra 1772. Fra samme kilde blir lønn og kostpenger til svenner oppgitt til 100 R.dl i året mens arbeidskarer fikk 70 R.dl. Vi kan regne disse tallene for noenlunde stabile, siden regnskap over raffinerier i København på denne tiden viser at lønnsutgiftene holdt seg stabile.⁹⁶ I tillegg ble det jo utbetalt lønn til administrasjon og ikke minst ledelse. Raffineriet i Trondheim hadde en bokholder ansatt til 300 R.dl i året, mens med-direktørene fikk 150 R.dl i året. Ved det bergenske raffineriet var det to direktører ved en hver tid som fikk 200 R.dl i året.⁹⁷ Med andre ord var direktørlønnen noe høyere i Bergen, enn hva som var tilfelle i Trondheim.

Det er også nevnt i magistraten i Trondheims beskrivelse fra 1754 av raffineriet i byen, hvor mye som ble brukt av innskuddskapitalen til innkjøp av hus og råsukker ved oppstart. Tilsammen 22 000 R.dl gikk med til innkjøp av tomt, hus og produksjonsutstyr, mens 36 000 R.dl ble brukt til å handle inn råsukker.⁹⁸ Dette var den desidert største utgiften ved driften av et sukkerraffineri. Det viser også regnskaper fra kompaniets raffinerier fra starten av 1750-talet. Der utgjør utgiftene til innkjøp av råsukker inntil 2/3 av de samlede utgiftene ved raffineriet.⁹⁹ Av en samlet innskuddskapital på 60 000 R.dl var det da igjen 2 000 R.dl. Lønnsutgifter ved verket ville tilsvare 1400 R.dl i året ut ifra opplysninger fra Koren.¹⁰⁰ Det vil si at hele innskuddskapitalen ble brukt med en gang, og at interessentskapet i Trondheim baserte seg på inntektene fra salget av raffinert sukker allerede første året for å kjøpe nytt råsukker. Eller så stolte interessentene på å skyte mer kapital inn i verket så fort det viste seg at det var mulig å få til produksjon av sukker.

Hvis vi skal overføre dette til oppstarten av raffineriet i Bergen, kan vi gå utifra følgende regnskap. Interessentskapet startet som vi har sett i delkapittel 2.2, med en innskuddskapital på 40 000 R.dl. Fra Branntakstprotokollen vet vi at hus og utstyr var verdsatt til 17 450 R.dl. Noe mindre enn hva tilfelle var i Trondheim, men der var også

95 Koren 1905: 13 og Sveistrup og Willerslev 1945: 78

96 Sveistrup og Willerslev 1945: 45

97 Convention og Regement for Participanterne ved Su. Raff. I Bergen, artikkel 15

98 Koren 1906: 11. Avhandlingen magistraten skrev er gjengitt hos Koren. Den er datert til 19. november 1754

99 Sveistrup og Willerslev 1945: 45

100Koren 1906: 10-14

huset de brukte til fabrikklokale noe større. Dette gjør at de satt igjen med 22 500 R.dl til innkjøp av råsukker og lønn til sine ansatte. Raffineriet i Trondheim hadde 6 svenner og en sukkebaker ansatt. I Bergen kan vi regne oss frem til antall ansatte utifra en opplysning om hvor mye råsukker en gjennomsnittlig arbeider ved et sukkerraffineri kan raffinere i løpet av et år, delt på hvor mye råsukker raffineriet forbrukte per år. En arbeider raffinerte ca 34 000 pund råsukker per år i 1752,¹⁰¹ mens raffineriet i Bergen noen år etter oppstart raffinerte mellom 200 og 300 000 pund råsukker.¹⁰² Det vil tilsa en arbeidstokk på ca 7 mann, akkurat som i Trondheim. Vi kan derfor anslå lønnsutgiftene til 1400 R.dl som i Trondheim. I tillegg la interessentene ved raffineriet i Trondheim til side et par tusen til uforutsette utgifter. Da sitter vi igjen med rundt 19 000 R.dl til innkjøp av råsukker. Det er betydelig mindre enn hva raffineriet i Trondheim brukte på råsukker ved oppstart. Interessentskapet ved raffineriet i Trondheim kjøpte inn 500 000 pund råsukker for disse pengene. Det var en betydelig mengde, og mye mer enn hva de hentet inn per år i de første årene etter oppstarten. Utifra en bestilling av råsukker til kompaniet i 1754 får vi vite at Trondheim rekvirerte 126 702 pund råsukker mens Bergen rekvirerte 147 181 pund.¹⁰³ Utifra summen og prisene raffineriet i Trondheim handlet inn råsukker for ville de ha kunnet kjøpe inn drøyt 260 000 pund råsukker for 19 000 R.dl. til raffineriet i Bergen ved oppstart. Betydelig mer enn de bestilte inn i 1754, 4 år etter oppstarten. Det ser ut til at interessentskapet ved raffineriet i Bergen muligens satset litt mer edruelig enn de i Trondheim ved oppstarten, hvis vi skal sammenligne hvor mye penger de satte inn i driften ved starten og hvor mye råsukker de importerte i de første årene av driften. Det ser også ut til at raffineriet i Trondheim brukte mer penger ved innkjøp av fabrikklokale og utstyr til raffinering.

Raffineriet i Bergen var lokalisert i et vakkert tre-etasjers bygg som preget utsikten ved innseilingen til byen. Et partisipantskap av byens beste borger og kjøpmenn hadde gått sammen for å sette dette verket igang, og hive seg med på en næring som var i enorm vekst i Danmark-Norge, og forsåvidt hele verden, på 1700-tallet. Det hadde sannsynligvis ikke veldig mange ansatte, men desto mer utstyr og raffineriet var av stor samlet verdi. Alt dette utstyret var krevd for å fullføre den omfattende prosessen sukkerraffinering var på 1700-tallet, og det ser ikke ut til at raffineriet i Bergen brukte

101Sveistrup og Willerslev 1945: 43-44

102Sagen og Foss 1824: 315

103Journal fra Kommersekollegiet 1753-56: sak nr 558

unødvendig mye penger på tilegnelsen av hus og utstyr. Selv om arbeidsstokken nok var liten ved raffineriet arbeidet den trolig på skift gjennom store deler av natten for å holde produksjonen oppe og i gang. Men med en gang driften var et faktum meldte utfordringene seg med å holde virksomheten igang. Utfordringene sto i kø for raffineriet, både utenfra og innenfra. Verkets skjebne ble påvirket både fra sentralt hold i København, av internasjonale konjunkturer i sukkermarkedet samt skiftende kriger og freds slutninger. I tillegg kom knivskarp konkurranse innen næringslivet i Norges desidert største by, som Bergen var på 1700-tallet. Men utfordringene sto også i kø for interessentskapet innenfor deres egne rekker.

3. Drift

Vi har nå sett på oppstarten av raffineriet i Bergen, og hvordan det var lagt til rette for driften, både når det gjaldt forholdene mellom eierne, avtalen med kommerskollegiet, og forholdene innenfor sukkerindustrien i Danmark-Norge. Fokus blir nå skiftet til selve driften av raffineriet. Forskjellige aspekter av driften vil her bli utforsket for å se om det kan hjelpe til med å komme nærmere en forklaring på hvorfor sukkerraffineriet i Bergen gikk konkurs. Det blir da viktig å se de store linjene og de små detaljene samtidig. Hvordan gikk sukkerhuset rent økonomisk, og hvordan var den situasjonen påvirket og styrt av den økonomiske politikken i Danmark-Norge og de internasjonale konjunktorene i sukkerbransjen? Først blir det imidlertid sett nøyere på Bergen og hvordan forholdene var til å drive fabrikkvirksomhet i byen på midten av 1700-tallet.

Når driften av sukkerraffineriet i Bergen skal undersøkes er det nødvendig å undersøke de rammevilkårene verket opererte under. Mer spesifikt vil det si hvordan forholdene var i Bergen for å drive fabrikkvirksomhet. Under driften av sukkerraffineriet ble det importert mye råsuksker og raffineriet skulle også selge sine produkter i Bergen og omegn. Hvordan var situasjonen for de som drev industrivirksomhet i Bergen på denne tiden? Var det noen store problemer, eller lå forholdene godt til rette fra byens befolkning og administrasjon sin side. Var forholdene til å drive industri gode, eller var de som startet opp slik virksomhet nødt til å lykkes på tross av byens forutsetninger? Lå kimen til verkets konkurs allerede plantet i Bergen bys administrative og økonomiske forhold, eller lå alt til rette for en blomstrende virksomhet? For å utfylle dette bildet, er det også nødvendig å se på hvordan tidene var i Bergen og Norge generelt, og hvordan det var å drive industri spesielt.

3.1 Forutsetninger for å drive manufaktur i Bergen

Raffineriet i Bergen startet opp i 1750. Dette dette var en tid da mange manufakturforetak så dagens lys i Bergens området, som vitner om en iver etter å drive industri i byen.¹⁰⁴ I tillegg så det lyst ut innenfor sukkerindustrien nasjonalt, noe som åpenbart interessentene ved verket oppfattet ettersom de tok sjansen på å starte opp et slikt foretak. Dette skulle derimot raskt forandre seg for alle. Vi får høre om de dårlige tidene som rammet Bergen utover i annen halvdel av 1700-tallet fra flere hold. De dårlige forholdene kulminerer i 1773, godt hjulpet av at fisket i Bergens området slo feil i årene 1767-73.¹⁰⁵ Dette førte åpenbart til nedsatt handel, fordi fisk var viktig for de lavere lag av befolkningen med tanke på å skaffe seg midler til å kjøpe varer for. Dette rammet samtidig kjøpmennene i byen på grunn av at fisk var en viktig eksportartikkel, og det svekket derfor deres utenrikshandel. Dette skjedde akkurat i tiden rundt konkursen til raffineriet og strakte seg videre til årene rett etter. Slik sett vil ikke det at fiske slo feil i disse årene påvirket raffineriet i stor grad. Men det kom delvis som toppen av isfjellet, fordi det var flere årsaker til de dårlige tidene i Bergen. Byens kjøpmenne mistet blant annet handelen med Grønland og Spitzbergen. Dette minket også inntjeningen og aktiviteten i byen. Det påvirket også interessentskapet ved raffineriet konkret. I det danske kommerskollegiet er det bevart brev fra en av interessentene ved sukkerraffineriet i Bergen, nemlig Hans Henrich Stamer, som omhandler rettigheter til handel og fangst av hval og kobbe ved Grønland og Spitzbergen.¹⁰⁶ Utifra innholdet av disse brevene virker det som om Stamer er frustrert over de innskrenkede mulighetene til å drive med denne virksomheten. Disse klagene kommer kun et par år før konkursen til sukkerraffineriet og bedret nok ikke den finansielle posisjonen til Stamer.

Disse nedgangstidene påvirket jo selvfølgelig også interessentskapet og sukkerraffineriet i sin helhet. Nedgangstider betyr mindre kapital og lavere kjøpekraft, som betyr dårlige tider for handelen, og som gjør at konsumentene konsentrerer seg om å kjøpe kun de mest nødvendige varene. Korn må alle ha til enhver tid for eksempel, men sukker var på

104Meyer 1774: 83-90

105Jørgensen 1935: 10

106Kommerskollegiets Journal 1763-66: 468-469.

denne tiden regnet som et luksusprodukt. Selv om dens forbruk og utbredelse spredde seg raskt, både i kvantum og nedslagsfelt, var den ennå en luksusvare og ingen nødvendighet. Forbruket lå i gjennomsnitt i Danmark-Norge i annen halvdel av 1700-tallet på mellom 1,75 og 2,5 pund per person per år.¹⁰⁷ Dette tallet var lavere på landsbygda men noe høyere i byene. En kan danne seg et begrep om hva det kostet for en vanlig arbeider i Norge på denne tiden å kjøpe sukker, ved å sammenligne en vanlig arbeiderlønn med prisene på sukker. Fra kapittel 2.4 vet vi at en svenn ved et sukkerraffineri tjente mellom 70 og 100 R.dl i året. I en oversikt over hva raffineriarbeidere i København tjener, er det eksakt det samme som i Norge.¹⁰⁸ Her sammenlignes lønnsnivået til raffineriarbeidere med andre arbeidere, og konklusjon er at den er omtrent like stor. Det vedgås at det er vanskelig å få en meget god sammenligning siden mange yrker var sesong- og konjunkturbestemte. Vi kan likevel fastslå at en arbeiders lønn lå mellom 70 og 100 riksdaler i året ved midten av 1700-tallet. Det tilsvarer en dagslønn på i underkant av 3 Mark, som tilsvarer 48 skilling. Basert på sukkerpriser fra raffineriet i Trondheim i 1758, lå prisene på sukker mellom 19 og 26 skilling per pund. Det dyreste sukker lå helt derimot helt oppe på 36 skilling per pund, mens sirup lå mellom 8 skilling til like under 4 skilling per pund..¹⁰⁹ Det er lettest å bruke priser fra Trondheim, fordi de eneste prisene på sukker som vi har fra Bergen er fra 1765. Disse kan på grunn av sin nærhet til konkursen være påvirket av denne. En arbeider hadde dermed råd til cirka 1 kilo sukker om dagen, hvis han brukte hele sin lønn på sukker. Det sier seg dermed selv at dette var et luksusprodukt som fort ble kuttet ut i møtet med trange tider av vanlige arbeidere. Sirup derimot var billig og det var hovedsaklig det som ble solgt i Norge, ihvertfall blant arbeide og bondebefolkningen. Sirup var økonomisk mulig å handle inn selv i mer trange tider. Sukker var altså dyrt for den jevne arbeider, men også for de høyere lag av befolkningen var det av forholdsvis høy pris. Det begynte å få en naturlig rolle i folks husholdning i Norge på slutten av 1700-tallet, ihvertfall sirup, men det var en lang vei å gå før det var såpass dagligdags som det er hos oss idag. Dårlige tider i Bergen ville garantert bli følt på kroppen for raffineriet, i form av minkende salg.

107Sveistrup og Willerslev 1945: 96-98

108Sveistrup og Willerslev 1945: 78

109Koren 1906: 15.

Vanskelige forhold for industri

De dårlige tidene spredde seg og forverret de allerede kummerlige kapitalforholdene i byen. Norge hadde ennå ingen egen bank, så det var vanskelig å finne frisk kapital til lån og investeringer i byen. Dårlige tider hjalp ikke på dette. Sverre Steen hevder at:

«Det som mangler i Norge, var vilkår til helt å nytte ut de rikdommer landet hadde. Her manglet i noen grad kapital og i høi grad den vare som heter penger, mynt.»¹¹⁰

Han nevner at dette spesielt var et problem på Vestlandet og da i hovedsak i Bergen, som var landsdelens sentrum. De få i Norge som hadde noen som helst kapitaltilgang å snakke om var situert på Østlandet og dels i Trondheim. Steen får støtte her fra Stein Tveite som skriver i «*Finansieringen av handelen i Bergen på 1700-tallet*», at selv om Bergen hadde mange kjøpmenn, hele 596 i 1736, var det svært få av de som hadde noen betydelige midler å skryte av. Han tallfester dette til at Bergen hadde rundt 60 kjøpmenn med en anslagsvis mengde fri kapital på 2- til 8 000 R.dl. De resterende hadde betydelig mindre, mens det i Trondheim var motsatt. Der fantes det 3-4 kjøpmenn med 10 -20 000 R.dl. i likvide midler.¹¹¹ Blant dem var Møllmann, hovedpersonen bak opprettelsen av raffineriet i Trondheim. Det var altså stor kapital mangel i landet og det hjalp ikke på at kredittordningene også var dyre.¹¹² Deler av skylden for dette kan legges på at det ikke fantes noen bank i Norge. Det gjorde at det var en voldsom etterspørsel etter kapital, som igjen ble utnyttet av grådige utleiere til å ta 10-12% rente på pengene de lånte ut.¹¹³ I tillegg kom det av at mange i Danmark-Norge var uvillige til å investere sine midler til beste for næringslivet. Altfor mange opererte som såkalte rentenister, og dette forverret en allerede kritisk kapitalmangel.¹¹⁴ Akkurat dette kan vi derimot ikke anklage interessentskapet ved raffineriet i Bergen for, siden de villig investerte sin kapital. De har nok derimot indirekte blitt skadelidende av kapitalmangelen når det begynte å gå dårlig med sukkerraffineriet og de trengte penger for å holde driften igang. I en bransje som sukkerraffinering kreves det tilgang til kapital ved innkjøp av store partier råsukker som

¹¹⁰Steen 1932: 289

¹¹¹Tveite 1968: 137

¹¹²Steen 1932: 292

¹¹³Glamann og Oxenbøll 1983: 147

¹¹⁴Glamann og Oxenbøll 1983: 140

vi har sett fra delkapittel 2.4, og hvis tilgangen til kapital er både vanskelig og kostbar, kan dette spille inn på både lønnsomheten og muligheten til å drive kapitalkrevende virksomhet i Bergen.

Realiteten i Bergen

Men hvordan var egentlig situasjonen i Bergen på 1700 – tallet? Hvordan var der å drive fabrikker, manufaktur og produktproduksjon i byen? Knut L. Espelid beskriver i sin innledning i nytugivelsen av Hildebrandt Meyers verk: «*Korte betraktninger om handelen*» at hele perioden imellom 1763-1777 var en dårlig tid for Bergen, og han går så langt som å kalle det en økonomisk krise.¹¹⁵ I tillegg har vi informasjon fra stiftamtmann en i Bergen, Albrecht Philip von Leventzau, som sier at byen var i et organisatorisk kaos stort sett gjennom hele 1700-tallet, som nok ikke hjalp spesielt på næringsvirksomheten.¹¹⁶ Meyer ramser opp en hel del foretak som så dagens lys i Bergen på denne tiden, men som raskt delte sukkerraffineriets skjebne. Blant hans nedtegnelser får vi vite om et lin- og stryespinneri, en spikerfabrikk, et tobakkspinneri og et krutt-verk som alle gikk overende.¹¹⁷ Alle disse konkursene skjedde fra 1750 og noen år fremover. Krutt-verket får i tillegg noe av det samme glatte lag som Meyer ga bestyrelsen til sukkerraffineriet, og også her etterlyser han en gjennomgående analyse angående driften:

«Hvor gierne ønskede jeg ikke at se en kort historisk efterretning, om dette Værks begyndelse, dets Vanhældige Tilfælde, istandsættelser, vedlikeholdelse, Leverancer, Anfektninger, Forsvar m: m: m: Hvor godt kunde det ikke være at samle slike Efterretninger for dætte Ædle selskap»¹¹⁸

Nå kan man jo beskyldte Meyer for å muligens være en smule dramatisk i sin hoderysting angående styrelse og skjebne til noen av byens foretak, men ifølge Espelid var Meyer en måteholden mann som var kjent for sin forsiktighet.¹¹⁹ Det kan derfor være at Meyer ikke

115Meyer 1775: 11

116Fossen 1975: 710

117Meyer 1775: 87-89

118Meyer 1775: 89

119Meyer 1775: 17

overdrev forholdene, men faktisk tok sine forhåndsregler, og til tider la bånd på tungen, fremfor å ty til skandaletyper. Han hadde derimot en klar oppfatning og sine egne teorier om hvorfor alle disse foretakene gikk konkurs. Meyer mente at så snart et privilegium eller et monopol kom på banen ved driften av en fabrikk, ville driverne ikke lenger bekymre seg over sparsommelighet og produktets kvalitet, noe forbrukerne må betale for ved å få varene opptil 30 % dyrere enn de tilbys fra andre land og ved at varene ble av slettere kvalitet.¹²⁰

Bakteppet for driften til raffineriet i Bergen så virkelig ikke lyst ut. Det var få ting som var som de skulle i Bergen. Ifølge Leventzau hersket det et administrativt kaos i byen. Rollene var uklare og det var ingen som helst orden i hvordan byen ble styrt. Dette bærer også det manglende kildematerialet fra Bergen i Statsarkivet og Byarkivet fra denne perioden bud om. Det var en stadig kapitalmangel ved alle deler av næringslivet, generelt på Vestlandet og da Bergen spesielt. Handel og fiske gikk svært dårlig utover annen halvdel av 1700-tallet og virket nok betydelig inn på folks kjøpekraft, noe det forholdsmessig dyre sukkeret ble skadelidende av. Nærmest alle andre industriforetak som ble forsøkt startet i Bergen, gikk konkurs. Ifølge Meyer var det bemerkelsesverdige omstendigheter og dårlig styre ved driften av flere av dem. Som om ikke dette var nok for interessentskapet, som optimistisk startet opp ved midten av århundret, foretrakk bergenserne utenlandske produkter fremfor de som ble produsert i deres egen by av deres egne landsmenn.¹²¹ Det var altså ikke de beste forutsetninger raffineriet i Bergen startet opp under, selv om det var en viss optimisme å spore rundt 1750. Videre utover på 1700-tallet ble det derimot bare mørkere og mørkere skyer på den bergenske himmelen, og oppimot 1773 så det så svart ut at selv bergenserne, som vel må sies å ha vært vant til gråvær, så få lyspunkter i hverdagen. Det var altså med dette bakteppet Mathiesen, Garboe, Stamer Jordan og Frich startet opp et sukkerraffineri, som var det første i sitt slag i Norge.

Men det var ikke bare forholdene i Bergen som var med å styre hvordan forholdene var

¹²⁰Meyer 1775: 91-93, men han får støtte av Sveistrup og Willerslev som anslår at beboerne i København måtte betale 50% mer for sukkeret fra de privilegerte raffineriene i byen i motsetning til det prisene lå på i Amsterdam og Hamburg. Sveistrup og Willerslev 1945: 33 Sannsynligvis ville denne forskjellen ha blitt noe mindre utover 1750 og

1760 tallet med tanke på den økende importen av råsukker til Danmark og alle de nye raffineriene. Slik sett virker 30% prisforskjell som Meyer nevner rimelig.

¹²¹Espelid 1975: 28

for dette nystartede verket. Den økonomiske politikken som rådet grunnen på denne tiden, merkantilismen, la også sterke føringer på driften. Meyer skyldte nettopp på merkantilismen når han skulle forklare de dårlige resultatene til fabrikkene som startet opp i byen hans. Han mente at privilegiebrevene som ble utdelt, samt alle forbudene og ekstratollene som var gjeldende hindret den naturlige handelen i riket. Det er ihvertfall tydelig at sukkerraffineriet ble påvirket av denne politikken. Sukkerraffinerier var spesielt preget av merkantilismen siden de var fabrikker som foredlet råvarer som var dyrket innen riket i egne kolonier.

3.2. Merkantilisme: sukkerindustriens økonomiske spilleregler. Hemske eller fordel?

Regjering og konge ville på 1700-tallet gjøre landet mer selvforsynt samt øke eksporten av industri- og håndverksvarer.¹²² Dette inngikk i en form for økonomisk politikk som er kalt merkantilisme, og som startet for alvor i 1620 i Danmark-Norge. Det ble hevdet at en kunne nå disse forannevnte mål ved: «*mærkelige privilegier og friheder*».¹²³ Den merkantilistiske politikken, slik den fremsto på 1700-tallet, var preget av patriotisme og en tankegang om at det kun var en gitt mengde rikdom i verden, som var representert i form av gull (edelmetaller). Det gjaldt for et hvert land å sikre seg en størst mulig del av denne rikdommen. Disse to formål sammenfalt slik at det ble om å gjøre å holde både gullbeholdningen i form av penger og produksjonen av varer innen landets grenser. Minst mulig skulle kjøpes fra utlandet, og hvis dette prinsippet en gang måtte brytes så var det helst råvarer og ikke ferdigvarer som skulle handles inn. Helst skulle det nyttes egne råvarer i industrien. Som forfatteren av artikkelen: «*Om skaden af udenlandske Fabrique varers indførsel i Norge*» uttrykte seg:

«*Det gjelder allene, at vi kan lade Kiende, at have ret patriotiske hierter og ikke alletider at være som Tienere og Trelle for Fremmede*»¹²⁴

Verdiene som innbyggerne i Bergen hadde arbeidet hardt for skulle verdsettes av

¹²²Sveistrup og Willerslev 1945: 14-15

¹²³Sveistrup og Willerslev 1945: 15, sitat av Ridder Theodorus von Rodenburg om merkantilismens inntog i Danmark ved starten av 1600 tallet. Sitert fra Sveistrup og Willerslev, som har det fra Kernkamp 193

¹²⁴Danmark og Norges Oeconomiske Magazin, 1761, artikkel 8. Artikkelforfatteren er dessverre anonym.

konsumentene. Å kjøpe utenlandske varer var upatriotisk, umoralsk og sett på som en håndsrekning til ukjente og fiender av staten.

Denne tankegangen lå bak at det ble opprettet et sukkerraffineri i Bergen, og ikke i Karibia som ville vært mye mer lønnsomt utifra dagens økonomiske modeller, i og med at lønnsutgiftene var minimale på grunn av slavedriften. Utgiftene til transport over Atlanterhavet ville også ha vært betydelig mindre ved å transportere ferdig raffinert sukker i stede for det mye tyngre råsukkeret. Selv om utgiftene til innkjøp av eventuelle nye slaver må regnes inn her, ville det ha blitt mye billigere å produsere sukker i Karibia fremfor Europa. Engelskmennene regnet på dette, men hensynet til sukkerraffineringsindustrien i moderlandet veide tyngst også her, og koloniene forble utelukkende en råsukkerprodusent.¹²⁵ Råsukkeret ble transportert over til Europa for å bli raffinert i de europeiske raffineriene.

Hvordan den merkantilistiske strategien ble brukt på 1700 tallet, og at denne strategien var en uttalt og konkret politikk, finner vi et godt eksempel på gjennom formålsparagrafen til «det norske kompani» fra 1739. Denne slår fast at kompaniet ikke bare skal holde kapitalen sin innenlands, men også prøve i størst mulig grad å dirigere penger inn til landet fra utlandet. I tillegg skulle de skaffe flest mulig undersåtter i riket en næring, oppdyrke øde strekninger, samt øke handel og tollinntekter generelt.¹²⁶ Dette var typiske eksempler på forpliktelser som fulgte med privilegiebrev, og viser tydelig hvilken politikk landet førte. Ihvertfall *ønsket* å føre.

Men merkantilismen, slik den fungerte i forhold til sukkerindustrien, var avhengig av en velfungerende økonomi innenlands for å være suksessrik. I 1650-årene prøvde regjeringen i København å bygge opp innenlandsk industri ved hjelp av merkantilistiske læresetninger, men kapitalmangel i landet gjorde at de ikke kunne innføre importforbud på varer de helst ville produsere selv. Grunnen til dette var den sviktende statsinntekten den minkende toll-inntekten ville medføre.¹²⁷ Uten beskyttelse fra lignende utenlandske produkter ble danske industrivarer utkonkurrert. Det var så dyrt å starte produksjon av sukker, at det ikke ville være konkurransedyktig så lenge et importforbud for sukker ikke

¹²⁵Deerr 1950: 415

¹²⁶Privilegiene til det norske kompani av 1739, fra : Thaarups magasin side 78.

¹²⁷Sveistrup og Willerslev 1945: 19

ble iverksatt. Et raffineri som ble startet opp i København i 1657 gikk derfor konkurs allerede 4 år etter oppstarten, selv om dette delvis skyldtes en beleiring av den danske hovedstaden på samme tid.¹²⁸ Både satsingen på og suksessen til sukkerindustrien lot derfor vente på seg etter disse mislykkede forsøkene inntil en ny storsatsing rundt 1730.

Merkantilismens inngrep i sukkerindustrien

For å finne svaret på hva merkantilismen egentlig var og gikk ut på, må vi gå dypere inn i dets mening og bakgrunn, også fra et nåtidig perspektiv. Sveistrup og Willerslev hevder at tanker angående frihandel ble mer og mer gjeldende utover 1700-tallet, og det var bransjer i landet som opererte fullstendig uten privilegiebrev.¹²⁹ Selv etableringen av sukkerraffinerier ble sluppet helt fri i København i 1754, kun et par år etter at Bergen overhodet gjorde det mulig å i det hele tatt åpne et eneste et utenfor Københavns grenser. Derimot var driften av alle disse nye, og gamle, raffineriene grunnet på et privilegiebrev. Faktisk var sukkerforedlingsindustrien den bransjen i Danmark- Norge som beholdt merkantilismens beskyttende hånd lengst, på grunn av skarp utenlandsk konkurranse og ikke minst sukkerets enorme verdi.¹³⁰ Men samtidige sukkerraffinerende krefter mente faktisk likevel at denne frihandelstanken var gått for langt selv i sukkerbransjen. Dette gjaldt den storstilte etableringen av nye sukkerraffineri i København, som seks sukkerraffinadører fra København gikk sammen for å sette en stopper for i 1759, gjennom en anmodning til Kongen og kommerskollegiet om å forby opprettelsen nye raffinerier.¹³¹ Dette gjaldt kun raffinerier i København, og argumentet de kom med var at byen var godt forsynt med sukker og at ytterligere nyetableringer ville føre til en for stor konkurranse. Likevel kan dette være uttrykk for en oppfatning som gjaldt hele riket, i og med at raffineriene i København, som de eneste, hadde lov til å forsyne resten av landet med sukker.

Det var uansett ingen tvil om at det var den merkantilistiske politikken som hersket innen sukkerindustrien, og ikke frihandels tanken. Et klart eksempel på dette er

128Sveistrup og Willerslev 1945: 20

129Sveistrup Og Willerslev 1945: 46-47

130Sveistrup og Willerslev 1945: 61

131Sveistrup og Willerslev 1945: 74

tolløkningen som ble iverksatt på utenlandsk råsuiker i 1733. Da økte importtollen fra 10-12 skilling per 100 pund, til 5-6 skilling *per* pund.¹³² Dette var en så stor forhøyelse at det i praksis var et importforbud. Eksempler på tollmurer mot import av utenlandsk sukker samt eksportpremier fra staten på eget sukker finnes også i England gjennom *The sugar act* av 1764.¹³³ Den gikk ut på det eksakt samme som den danske, og de var begge gjeldene fram til henholdsvis 1792 i England og 1799 i Danmark-Norge. Det var veldig klart hvor preget suikernæringen skulle være av innenlandske innslag i alle ledd. Alle varer som gikk til og fra de dansk-norske koloniene til Karibia skulle transporteres på dansk-norske skip, varene ombord skulle også være dansk-norske, likeledes som 2/3 av besetningen ombord på skipene skulle være det.¹³⁴ Viktigheten av dette, men kanskje også problemene ved å få det gjennomført, blir speilet gjennom et forbud av 1773 om at all handel med Europa utenom Danmark-Norge ble forbudt for de dansk-norske koloniene.¹³⁵ Dette beviser igjen at sukkeret hadde en voldsomt høy verdi, samt at konkurransen med Europa var så sterk at Danmark-Norge ikke turte å slippe handelen med sukker fri.

Problemet med mange av disse nystartete industriforetakene var at det skortet på rike investeringsvillige folk i landet. De som satte igang slik virksomhet hadde begrenset kapitaltilgang og dermed liten mulighet til å tåle dårlige tider og å holde særlig store opplag av varene de tilbød. Samtidig hadde befolkningen ofte tilsvarende små midler til å kjøpe varene fra dem. For å bedre på dette og holde igang de nye og statsstøttede foretakene opprettet kommerskollegiet Det kongelige varemagasin som skulle beskytte dansk-norsk industri ved å kjøpe opp varene deres.¹³⁶ Dette magasinet hadde som oppgave å kjøpe opp varer i hjemlandet slik at de som produserte varene skulle bli sikret omsetning og kunne fortsette sin produksjon. Det som skjedde med denne politikken var at problemet ikke ble løst, men heller bare flyttet over på noen annen. Det blir anslått at staten brukte 1,3 millioner riksdaler på industristøtte i perioden mellom 1750 og 1766.¹³⁷ Det skulle ikke stå på viljen fra staten om å øke den innenlandske industriproduksjonen av varer.

132Sveistrup og Willerslev 1945: 27

133Deerr 1950: 416

134Sveistrup og Willerslev 1945: 48, referert fra Kongelige Forordninger mellom 1754 og 1764

135Sveistrup og Willerslev 1945: 53

136Glamann og Oxenbøll 1983: 97-

137Glamann og Oxenbøll 1983: 104

Sukkerhuset på Engen og merkantilismen

Et nærliggende spørsmål blir også om merkantilismen kunne by på noen problemer for den virksomheten den var satt til å regulere. Hva var ankepunktene mot denne økonomiske politikken, og på hvilke måter kunne den være til skade for sukkerraffineriet i Bergen som her ligger under lupen? Her kan det være fruktbart å se på hva en samtidig røst innenfor den økonomiske diskurs på denne tiden hadde å si om saken. I tidsskriftet «Danmark og Norges Oekonomiske Magazin» finnes flere artikler som diskuterer merkantilismens fordeler, ulemper, virkning og innhold. I artikkel nr 12, i bind 1, årgang 2, under den fengende tittelen:

«Undersøgning hvorvidt og under hvad vilkaar den sag er rigtig at det er statens fordeel, at pengene beholdes i landet, ved at man selv fabrikerer varene», finnes en svært god gjennomgang av ankepunktene ved merkantilismen.¹³⁸ Forfatteren oppsummerer problemene i fire hovedgrunner. Ved å gå i dialog med han, og sammenligne raffineriet i Bergen og driften der med de fire punktene han nevner, kan vi kanskje komme noe nærmere en forklaring på rollen den merkantilistiske næringspolitikk spilte med tanke på driften og konkursen til sukkerraffineriet i Bergen.

Det første punktet omhandler varer som et land bruker veldig lite av. I slike tilfeller vil det være mer lønnsomt å importere det lille en trenger fra et land som har en stødig og god produksjon av dette, og dermed, naturligvis, selger dette til en lav pris. Det vil være dyrt å holde kunstig igang meget små produksjoner av mange forskjellige produkter.

Forfatteren bruker her et gods som eksempel. Hvis en på et gods skulle være avhengig av å produsere hver minste ting selv, vil det bli både upraktisk og uøkonomisk. Det er mulig at det nevnte mislykkede salpeterverket i Bergen var et eksempel på dette.

Sukker Raffineriet i Bergen rettferdiggjorde nok sin opprettelse om ikke annet, hvis vi ser på importtallet av råsuksker fra forrige kapittel og importen av suksker og sirup til Bergen før verkets opprettelse. Spørsmålet blir heller om det var en jevn etterspørsel etter suksker som var stor nok i forhold til produksjonen. Spesielt mens det rådde dårlige tider i byen.

Punkt nummer to går på å ikke starte opp virksomhet innenfor et fagfelt hvor en mangler

¹³⁸Danmarks og Norges Oekonomiske magazin, årgang 2, bind 1, artikkel 12. Forfatteren forholder seg dessverre anonym.

kompetanse og kunnskap i betydelig grad. Nå måtte sukkerraffineriene i Danmark-Norge importere kompetente folk fra andre land i Europa. Det var nevnt i privilegiebrevene til raffineriene at de kunne gjøre dette skatte- og avgiftsfritt som nevnt i gjennomgangen av disse i delkapittel 2.3. I hovedsak var det sukkermestere som ble importert. Etterhvert ble nok de fleste svennene rekruttert blant lokale gutter. Men det var likevel en import av faglært arbeidskraft, spesielt til og begynne med, hovedsaklig fra Hamburg.¹³⁹ Dette medførte jo en betydelig kostnad, men satses det stort nok, og det rekrutteres lokalt etterhvert, vil nok en slik investering svare seg. Spørsmålet er om det ble gjort og hvor mye den importerte utenlandske ekspertisen kostet. I privilegiebrevene til alle de norske raffineriene står det at import av fagfolk kunne gjøres tollfritt, så det måtte ha kostet noe selv om det ble delvis bøtt på av denne særrettigheten. Uansett vil importert arbeidskraft medføre en ekstraavgift fremfor å rekruttere lokalt, men det er likefullt en nødvendighet hvis en skal tenke nytt og starte opp en hver ny form for foretak, som en by og et land uansett må gjøre iblant for å utvikle seg. Det var den vanligste og nærmest også den eneste måten å importere ny kunnskap og kompetanse på.

Punkt tre gjaldt at en ikke måtte starte foredling av råvarer som en i sin helhet måtte importere. Dette blir et både og tilfelle når det gjelder sukkerforedlingsindustrien. Råsukkeret ble sendt fra et annet kontinent, men det meste som kom til de dansk-norske raffineriene kom fra de dansk-norske øyene i Karibia. Som nevnt kunne de jo ha drevet raffineringen i Karibia, men det var nok å regne som utopi på den tiden, selv om Frankrike kokte råsukkeret minst en gang i koloniene og drev import av en halv raffinade som ga god sukkerkvalitet og krevde mye mindre behandling Europa.¹⁴⁰ Jeg tror ikke det er noe slikt forfatteren sikter til her heller. Det gjelder nok heller at en ikke skal starte foredling av produkter som en må betale andre nasjoner for å få inn i landet, og det var stort sett ikke tilfelle når det kom til råsukkerimporten til Danmark-Norge, selv om det forekom, også i Bergens tilfelle.

Det siste punktet går på at en ikke må starte opp foredling av et produkt hvis en ikke har nok ledig arbeidskraft til å drive det. Det vil si at det ikke bør settes igang drift av nye industriforetak hvis det går utover primærnæringene, som fiske, jordbruk og så videre.¹⁴¹

139Sveistrup og Willerslev 1945: 77

140Theiste 1761-63

141Danmark og Norges Oekonomiske Magazin, bind 1, årgang 2, artikkel 12, 1758: 236-237

En av ettertidens kritikere av merkantilismen hevder at nettopp dette var dens største problem, nemlig at landene ikke utnyttet sine naturlige ressurser, men derimot satset penger og innsats på kunstig oppbygde virksomheter.¹⁴² I mine kilder er det ingen opplysninger som går på om raffineriet i Bergen hadde nok arbeidskraft, men jeg har på en annen side heller ikke funnet noen klager over at de manglet sådan. En kan derfor gå utifra at det ikke var noe stort problem utifra utregningene av antall ansatte ved raffineri i Bergen i delkapittel 2.4, som kom til at det sannsynligvis jobbet ca sju mann ved verket.

Driften ved raffineriet i Bergen brøt ikke utvetydig noen av budene som er satt opp ovenfor som de 4 store problemene ved merkantilismen. Likevel var det enkelte aspekt ved driften som delvis brøt de 4 punktene nevnt over. Dette gjelder delvis importen av kompetente folk og den lange distansen råsukskeret måtte ta for å komme inn i landet. Sukkeret kom tross alt fra eget land, så en støttet ikke andre land ved å importere det, men avstanden, usikkerheten og kostnaden ved å importere det er ganske stor. Men av disse fire problemene ved merkantilismen er det punkt en som utgjør det største usikkerhetsmomentet: var det en jevn og stor nok etterspørsel etter raffinert sukker i Bergen ved midten av 1700-tallet? Spørsmålet er om noen av disse faktorene fikk skjebnesvangre følger for raffineriet, eller om merkantilismen ga sukkerraffineriet i Bergen andre fordeler som veide opp for disse?

Hjelp eller hindring

Men for å finne ut om den merkantilistiske økonomiske modellen var gunstig eller hemmende for sukkerindustrien, og da raffineriet i Bergen spesielt, må vi se på hvilke reaksjoner den førte til blant dem den ble gjort gjeldende hos. Trondheim, som et eksempel, klaget ofte på høye priser på raffinert sukker fra København. Dette skjedde selvfølgelig før Trondheim fikk sitt eget raffineri. Grunnen til klagene var fordi de kunne få mye billigere sukker smuglet inn fra Holland.¹⁴³ Denne informasjonen peker på to

¹⁴² Argumentene her blir tilkjent den danske historikeren Falbe Hansen, fra hans artikkel «Regeringens økonomiske politikk» i Meddelelser om Silke-, Ulden- og Lærredskræmmerlavet. København 1847. Her referert til Glamann og Oxenbøll 1983: 134-136.

¹⁴³ Svestrup Og Willerslev 1945: 30

viktige ting: det ene er at det ser ut til at raffinert sukker fra Danmark – Norge ikke kunne konkurrere på pris med andre produsenter av raffinert sukker, her Holland, og var avhengig av merkantilistiske tollbarrierer, og eventuelle krigstilstander, som satte dem i gunstige posisjoner iforhold til sine konkurrenter. Det kan virke som slike særforhold var nødvendige for at sukkerindustrien i Danmark-Norge kunne konkurrere med utenlandsk sukker, og selv da var de knapt nok konkurransedyktige på pris.¹⁴⁴ For eksempel i 1747 var sukker 50% dyrere i København enn i Amsterdam og Hamburg, to av de største sukkerraffinerieryene i Europa.¹⁴⁵

Slik sett var sukkerindustrien i Danmark-Norge avhengig av å bli beskyttet, hvis den skulle unngå å bli rent over og vasket vekk av utenlandsk sukker. Når Hildebrandt Meyer likevel mente at merkantilismen hadde skylden for konkursen ved raffineriet i Bergen, sikter han til de særrettigheter som de ble tildelt gjennom privilegiebrevet. Dette gjaldt først og fremst monopol på salg av sukker som han mener sløvet eierskapet av slike foretak, og hindret effektiv og kostnadsbegrenset drift. Spørsmålet er om konkurransen fra utlandet var så sterk innen sukkerindustrien at Danmark-Norge ikke hadde hatt en sjanse uten beskyttelse fra staten. Prisforskjellen på sukker fra København iforhold til Amsterdam og Hamburg kan tyde på det. Driften ved raffineriet i Bergen ville nok ikke vart lenger hvis det var prinsippet om fri handel som styrte sukkerindustrien i Europa.

På den annen side er det noen som blir sittende igjen med regningen når industrien blir beskyttet på denne måten: nemlig staten. Til en viss grad må en industri klare seg selv, spesielt i en stat som ikke har overflod av likvide midler. Danmark-Norge hadde virkelig ingen overflod av klingende mynt. Så hvor kunstig var egentlig dette raffineriet i Bergen? Opp imot punktene som er henvist fra *Danmark og Norges Oekonomiske Magazin* ovenfor, brøt sukkerhuset på Engen ihvertfall med 2 av de fire punktene som ble skissert opp. Spørsmålet er om dette var store nok hindringer for raffineriet. Var det ved disse skjærene driften ved verket forliste? Det er spørsmålet når vi nå retter fokus mot hvordan driften ved raffineriet gikk og hva som eventuelt påvirket den i god og ikke minst feil retning.

144Sveistrup og Willerslev 1945: 105

145Sveistrup Og Willerslev 1945: 33

3.3 Overskudd, underskudd og skjær i sjøen

I ett hvert foretak settes det opp regnskap, oversikter over driften samt utbetalinger til aksjonærene. I tillegg vil det alltid finnes tegn på om et foretak gikk godt, enten det er politiske avgjørelser, økonomiske svingninger, økt konkurranse eller uhell og andre uforutsette hendelser. Spørsmålet er bare om hvor mye som ligger igjen av dette materialet fra fortiden. Hvis dette materialet er sviktende kan det også være nyttig å foreta en sammenligning med lignende bedrifter på samme tid for å danne et bilde om hva som er spesielt og unikt for det foretaket en skal undersøke. En kan fokusere på hva som er likt, eller simpelthen sammenligne for å få øye på nye aspekter ved bedriften som en ikke fikk øye på i sitt spesialiserte studie av denne, men som var synlig og kom til overflaten ved undersøkelse av andre, veldig like foretak. Her vil det spesielt bli foretatt en sammenligning med raffineriet i Trondheim siden det foreligger et utdrag av et samtidig regnskap fra driften av dette. Det kan være til hjelp for å finne ut hvordan et raffineri i Norge på denne tiden *kunne* bli drevet, og gi et innblikk i inntektene og utgiftene ved raffineriet over flere år, og se på hva inntektsmarginen var for raffinert sukker.

I tillegg til sammenligninger vil det her også bli fokusert på kilder som kan si oss noe om lønnsomheten eller underskuddene til raffineriet under dets 16 år lange virke. Dette gjelder kilder fra byens administrasjon og fra kongen på den tiden, aviser og andre kilder som kan si oss noe om hva som hindret eller økte lønnsomheten ved driften av raffineriet. Dette punktet i historien til sukkerraffineriet har vist seg å være det vanskeligste å finne noe konkret kildematerialet om. Det virker som alle regnskap fra driften er gått tapt. Det foreligger intet arkiv fra sukkerhuset selv, så antageligvis gikk dette tapt under konkursen og tvangssalget, eventuelt i tiden etter. På grunn av det dårlige administrative styret i byen og det faktum at raffineriet ble fritatt for å betale skatt, er det heller ingen spor etter raffineriet i arkivmaterialet som er etterlatt etter byens magistrat. Det er derfor er nødt til å støtte seg på her er indirekte kilder. Med andre ord kilder som omhandler sukkerraffineriet eller personene rundt det, og som kan gi oss en pekepinn på hvordan det sto til med driften. Her finnes det flere kilder som kan gi oss enkelte ledetråder for hvordan det økonomisk sto til med raffineriet.

Produksjon og avsetning

Den biten av informasjon vi har som sier mest om driften til raffineriet, har vi fra to bergensere som skrev om byen sin i *Bergens Beskrivelse* fra 1824, Lyder Sagen og Herman Foss. De skriver en knapp side om sukkerraffineriet i en oversikt over fabrikker i Bergen, før og på deres egen tid. De har dessverre ingen noter på sin nedtegnelse, men sier at raffineriet importerte og raffinerte 200 000 til 300.000 pund rå sukker i året i 1764, altså to år før raffineriet gikk konkurs. Dette var nok til «at det kunde forsyne Bergen og de med samme handlende distrikter med denne artikkel».¹⁴⁶ Med dette menes Bergen med omland og Nord-Norge foruten Finnmark.

Regnskapene og arkivet til sukkerraffineriet i Trondheim har i likhet med det fra Bergen også gått tapt, foruten et par unntak. Blant disse finnes heldigvis et regnskap fra perioden 1753-1766 og en prisliste for de forskjellige sukkerkvalitetene som strekker seg fra 1758-1764.¹⁴⁷ Her står det oppgitt hvor mye sukker og sirup raffineriet i Trondheim solgte og hvor mye de gikk med overskudd eller underskudd i disse årene. De første tallene vi har på produksjon er fra 1757, da samlet produksjon av sukker og sirup kom på 236 099 pund tilsammen. Denne mengden varierte fram til det siste året det finnes informasjon om, i 1766, med en topp i 1759 på 284 806 pund raffinert sukker og sirup. Sammenlignet med informasjonen fra Sagen og Foss om at raffineriet i Bergen tok imot og raffinerte 200 000 til 300 000 pund rå sukker i 1764, er produksjonen ved raffineriet i Trondheim omtrent akkurat like stor. To spørsmål reiser seg imidlertid. Det ene er hvor stort svinnet er fra mengden rå sukker før raffinering og til mengden ferdig produkt tilslutt. Sveistrup og Willerslev har anslått svinnet til 15% ved en gjennomgang av mengden rå sukker som blir brukt iforhold til solgt mengde raffinert sukker og sirup ved kompaniets raffinerier i København i 1752.¹⁴⁸ Hvis vi regner med at raffineriet i Trondheim brukte Ca 15 % mer rå sukker enn de produserte raffinert sukker og sirup, gir det en samlet rå sukkerimport på 335 000 pund i toppåret 1759. Usikkerhetsmomentene her er hvor Sagen og Fossen har sine opplysninger fra, og hvor stor tillit en kan gi til disse tallene, tatt i betraktning at det ble nedskrevet over 50 år etter at raffineriet de

146Sagen og Foss 1824: 315

147Koren 1906: 15

148Sveistrup og Willerslev 1945: 43

omtaler ble nedlagt. Dessuten er tallet for råsukskerimporten til raffineriet i Bergen fra 1760-tallet, mens det for Trondheim sin del gjelder for 1750-tallet. I tillegg til disse tallene har vi tall fra Kompaniet i København på råsuksker importen til de to raffineriene i 1754. Disse lå da på henholdsvis 147 181 pund for Bergen og 126 702 for Trondheim.¹⁴⁹ Dette er også omtrent like store tall. Vi kan derfor trygt si at de to raffineriene nok var omtrent like store. At importtallene i 1754 er betydelig mindre en de som er nevnt over, kommer av at raffineriene på denne tiden nettopp var kommet igang.

Når vi nå har skaffet oss et anslag om hvor mye suksker Bergensraffineriet raffinerte, blir det interessant å se på pris, og da pris i forhold til de raffineriene de konkurrerte med i København, samt de andre raffineriene i Norge. Slik kan vi finne ut hvor mye de tjente, og hvor mye de tjente iforhold til andre raffinerier i Norge som virket samtidig og hvor driften overlevde 1760-årene. I tabellen under har jeg samlet prislister for sukskeraffineriet i Bergen ved to anledninger mens det fremdeles var operativt, samt utsalgsprisene ved auksjonen av suksker og sirup som var igjen i boet etter konkursen. Til sammenligning har jeg priser fra et utsalg i Bergen samme år, som solgte suksker fra raffineriene i København. Dette kan en gå utifra siden opplysningene er hentet fra en avis i Bergen, og at det derfor var snakk om lovlig salg av suksker, og ikke smuglervarer. I de tre siste kolonnene følger priser fra raffineriet i Trondheim og fra København, hentet fra ca samme tid. Siden det er mange forskjellige typer suksker og mange forskjellige betegnelser på disse typene har jeg under gjort et utvalg over priser der jeg er sikker på at det er snakk om samme produktkvalitet, som gjør at prisene er sammenlignbare.

149Journal 1753-56: 558

Tabell 1: Sukkerkvalitet og priser i skilling per pund, for raffineriene i København, Københavnsk sukker ved utsalg i Bergen, raffineriet i Bergen og raffineriet i Trondheim, i tidsrommet 1764-1767.

	Bergen 18 feb 1765	Bergen nov 1765	Bergen ved auksjon en i 1767	Køben- havnsk sukker i Bergen Feb 1765	Trond- heim 1764	Køben- havn Feb 1764	Køben- havn 1766
Fin-fin	26	24	22	27,5	24	24	21
Raffinade	24	22	20	25,5	22	22	19
Melis	20		18	23,5			17
lumpen	18		16			16	16
Ekstra hvit kandis					36		36
Hvit kandis	26	24	23				28
Brun kandis	22	20	19				
Hvitt pudder sukker	20	20	19	19,5		16	14
Sirup	4		9		4/4,5		

Kilde: ¹⁵⁰

En ser her at raffineriet i Bergen tilbød sitt sukker til lavere pris i 1765, enn det konkurrerende utsalget av Dansk sukker hos *Kammer-Raad Lau* gjorde samme år. Prisene lå fra 1,5 til 3,5 skilling per pund lavere enn hos Lau, utenom for hvitt pudder sukker som var en halv skilling dyrere ved raffineriet i Bergen. Det er naturlig at sukker fra København som ble solgt i Bergen skulle være dyrere enn det sukkeret raffineriet i Bergen solgte selv i sin egen by. Det måtte tross alt igjennom et ekstra ledd, med tanke på kjøpmennene som solgte det i Bergen, i dette tilfellet Kammer-Raad Lau.

¹⁵⁰Prisene på sukker fra Bergen er hentet fra *Efterretninger fra Adresse Contoiret i Bergen*, 1765: nr 3 og 42, samt nr 11 fra 1767. Prisene fra raffineriet i Trondheim er hentet fra *Koren*, 1906: 15, og sukkerprisene fra København er hentet fra *Sveistrup og Willerslev* 1945: 94

Prisene i Bergen i februar 1765 var derimot ett par skilling høyere per pund sukker, enn prisene på tilsvarende kvalitet sukker i Trondheim og København i 1764. Men raffinieret i Bergen satte ned prisene med ca to skilling per pund på alle kvaliteter i perioden mellom februar og november i 1765. Med denne prisreduksjonen var prisnivået på sukker i Bergen så og si det samme som i Trondheim og København i 1764. Unntaket er hvitt pudder sukker som ser ut til å være uforholdsmessig dyrt i Bergen. Denne drastiske prisnedsettelsen i 1765 kan være et tegn på den økte konkurransen fra København som meldte seg i Norge og Bergen utover på 1760. Denne prisnedsettelsen tilsvarer 7,5 til 9% og gjelder alle sukkerkvaliteter foruten hvitt pudder sukker. Det er et drastisk fall i pris som vil bety et like drastisk fall i fortjeneste, siden det ikke finnes noe som tyder på at produksjonsprisene ved sukkerraffinering gikk ned på denne tiden. Derimot er det opplysninger blant annet fra Jens Kraft om at priskonkurransen på sukker på det norske markedet økte i disse årene.

Utifra dette vet vi at raffinieret i Bergen må ha raffinert omtrent like store kvanta råsuksker og holdt omtrent samme priser som raffinieret i Trondheim. Men inntektene er også avhengige av salget, og spørsmålet er hvorvidt raffinieret i Bergen klarte å få solgt sine produkter eller ikke. Til dette kommer faktumet at raffinieret neppe ville ha raffinert så store kvanta som omkring 300 000 pund råsuksker årlig, skal vi tro Sagen og Fossen, hvis de ikke avstedkom med en brukbar avsetning av produktene sine. Dette tallet er i tillegg hentet fra 1760-tallet, så raffinieret må ha fått solgt brorparten av sine produkter ihvertfall frem til da for å rettferdiggjøre en slik produksjon. Kraft skriver at raffinieret gikk godt i de første årene det var i drift, såmen helt fram til 1764.¹⁵¹ Spørsmålet er eksakt hvor mye av produktene de fremstilte som ble solgt, og hvor mye som ble liggende igjen i varehusene. Spesielt interessant er dette punktet når vi nærmer oss tiden for konkursen. Ett klart tegn på at raffinieret i Bergen ihvertfall produserte nok sukker er at det søkte allerede i første halvdel av 1750-tallet om å få lov til å forsyne Stavanger med sukker.¹⁵² De mente at de nå hadde fått driften såpass igang at de hadde mulighet til å forsyne et større området. Problemet var at Stavanger lå under Christiandsand stift, som Karsten Tank og medinteressentene ved raffinieret i Fredrikshald hadde privilegium på å forsyne med sukker. Bergenserne visste dette og ba derfor kun om lov til å forsyne Stavanger med sukker til Tank og hans partnere fikk opp et raffineri i Christiandsand

151Kraft 1830: 347

152 Kommersekollegiets Journal 1753-56: sak nr 256

stift. Privilegier hadde derimot tung juridisk vekt og saken ble blankt avvist av kommerseskollegiet. Det ser ut til at raffinieriet i Bergen ihvertfall ikke sliter med produksjonen i starten, men heller, om noe, med avsetningen av deres raffinerte varer.

Et hint i retning om at bergenserne nok ikke gikk mann av huse for å kjøpe sukker fra byens raffinieri, finner vi i en notis i «Efterretninger fra Adressecontoiret i Bergen» innsatt i 1765 av de på den tiden tre direktører: A. C. Dass, H.H. Stamer og H. J. Jordan, som oppfordret alle patriotiske bergensere til å støtte byens næringsliv og handle deres sukker hos dem fremfor å handle hos andre og dermed sende sine penger utenlands.¹⁵³ En slik oppfordring til befolkningens patriotiske glød og moral ville neppe stått på trykk hadde det ikke vært for at det var et tilbakevendende problem at innbyggerne i byen ofte benyttet seg av utenlandsk sukker til sine husholdninger.

Utgifter og utfordringer

Ett annet punkt som er viktig når det kommer til selve driften av sukkerraffinieret, er størrelsen på utgiftene. Her finnes det også veldig få konkrete opplysninger å holde seg til. Men vi kan sammenligne igjen med driften av raffinieret i Trondheim. Få år etter oppstarten, allerede i 1755, og frem til 1766, gikk raffinieret med et overskudd på mellom ett par hundre og ett par tusen riksdaler, og det var etter at et utbytte på 10% var utbetalt til aksjonærene.¹⁵⁴ Hvis vi går utifra at raffinieret i Bergen produserte samme mengde sukker som raffinieret i Trondheim, og prisene var noenlunde likedan, kan vi gå utifra at raffinieret i Bergen hadde muligheter på de samme inntjeningsmulighetene som raffinieret i Trondheim, såfremt de fikk avsetning for sine produkter. Utifra utgiftskalkylene i delkapittel 2.4 gikk det rundt 1500 R.dl ut i lønn ved raffinieret i Bergen. Prisen for å importere 200 000 til 300 000 pund råsuksker ligger på mellom 14 000 og 21 000 R.dl. Som nevnt utgjorde råsukskerimport rundt 2/3 av et sukkerraffineri sine utgifter. Det tilsvarer utgifter på mellom 21 000 og 30 500 R.dl ved raffinieret i Bergen. Til sammenligning var de samlede inntektene ved raffinieret i Trondheim mellom 26 000 og 38 000 R.dl i perioden mellom 1756 og 1766. Isåfall hadde raffinieret

153 Efterretninger efter Adressecontoiret i Bergen, 1765:42

154Koren 1906: 15

i Bergen en ganske stor buffer i inntekter kontra utgifter, som tilsier at det absolutt skulle ha hatt mulighet til å gå med overskudd så lenge de fikk avsetning for sine produkter. I tillegg lå Bergen nærmere København, som de i følge privilegiet var nødt til å hente sukker fra, og burde derfor få råsukskeret noe billigere. Iallemfall ikke dyrere. Et stort «men» blir likevel her hvor flinke raffinadøerne i Bergen var til å holde utgiftene nede. Her kommer Hildebrandt Meyers nevnte kritikk av interessentskapet inn. Vi kan ikke gå utifra at dette var likt i Bergen og Trondheim. Dette blir uansett bare gjetninger, men må tas med i en vurdering over lønnsomheten til raffineriet som en stor usikkerhetsfaktor.

Når det gjelder eventuelle «skjær i sjøen»-faktorer som ikke går direkte på omsetning og raffinering, men gjelder indirekte årsaker til vanskelige forhold for driften, finnes det flere faktorer som det er vanskelig å helt bestemme effekten av. Blant disse har vi den økende konkurransen på sukkermarkedet i Norge som Kristian Koren forteller om i sin framstilling av driften til raffineriet til i Trondheim. Han forteller om at de i Trondheim opplevde vanskeligere tider ved midten av 1760-tallet, som følge av økt tilførsel av sukker til byen fra København.¹⁵⁵ Det kan også hende at konkurransen fra København var merkbar allerede fra et tidlig stadium, eller ihvertfall at interessentskapet i Bergen tidlig så at det kunne bli et problem. Dette har vi fra en søknad fra interessentskapet om at det skulle bli ulovlig for alle raffinierene i København utenom kompaniets og borgeren Abraham Pelts raffinieri i København, å forhandle raffinert sukker i Bergen.¹⁵⁶ Denne søknaden ble avslått, men vi får tydelig inntrykk av at all annen konkurranse ihvertfall var uønsket siden det ble sendt ut et kongebrev til magistraten, både i Trondheim og Bergen, hvor det sto at det var strengt forbudt å innføre sukker til byen utenom fra København og at all handel med konfiskert sukker var forbudt.¹⁵⁷ Det var tydelig at disse brevene var utstedt delvis på oppfordring av raffinierene, det være seg det i Bergen, Trondheim eller de i København. Raffineriet i Bergen hadde altså konkurranse både fra smuglere og raffinierene i København helt fra begynnelsen av 1750-årene, og dette innvirket helt sikkert på lønnsomheten til raffineriet.

Københavnraffinierene hadde full rett til å forsyne Bergen og de norske byene, og det var så og si umulig å rokke ved de fordelene som var tildelt foretak med tilholdssted i København. Hovedstaden skulle være det absolutte sentrum i landet, verdslig, politisk,

¹⁵⁵Koren 1906: 16

¹⁵⁶Journal 1753-1756, sak nr. 868

¹⁵⁷Magistratens Kongebrevsbok 1745-55: 141, 275, 277

økonomisk og industrielt.

Smuglingen var også et problem det var vanskelig å sette en stopper for. På 1700-tallet var smugling et stort og svært utbredt problem. Det skyldtes i stor grad høye tollsatser og dårlig kontroll fra myndighetenes side. For å bedre på tollinntektene og samtidig minske smugling bestemte myndighetene seg på 1740-tallet å forpakte bort tollrettighetene i Norge.¹⁵⁸ Dette skjedde over hele landet, men det er interessant å se på de forskjellige måtene dette ble gjort på, spesielt i de områdene hvor det fantes et sukkerraffineri. I Bergen ble tollrettighetene kjøpt av et noenlunde samlet kjøpmannskap, og mulighetene til å inndrive toll ble fordelt mellom 60 kjøpmenn. Disse kunne kjøpe seg inn som interessenter og dermed ha mulighet til å inndrive toll i Bergen stift.¹⁵⁹ Innkreving av toll var åpenbart en fordel som interessentene selv prøvde å skaffe seg. Som nevnt i gjennomgangen av privilegiebrevet i delkapittel 2.3, søkte interessentskapet om selv å hindre smugling av sukker. Det ønsket ble avslått, sannsynligvis delvis på grunn av at dette ville bryte med avtalen om forpaktning av alle tollinntekter i Bergen som ble solgt på samme tid. En annen grunn til at tollrettighetene var ettertraktet var fordi disse tollkassene kunne være en god kilde til kapital under de kapitalfattige tidene i Norge. Landet var som nevnt uten bank, men inntektene som tollinnkrevningen ga kunne bli brukt til å finansiere egen og andres handel. Slik ble det iallefall gjort av Peder Holter, som kjøpte tollinnkrevingsrettighetene på Østlandet.¹⁶⁰ Disse summene var av betydelig størrelse, noe som kan illustreres ved at tollinntektene fra Norge var den største statsinntekten fra landet inn til regjeringen og kongen i København.¹⁶¹

I Trondheim kjøpte H. U. Møllmann med familie, deriblant svogeren Hans Hornemann, opp rettighetene til tollinndrivelse for stiftet.¹⁶² Møllmann og Hornemann gjorde akkurat som de ville når tollrettighetene ble lagt ut for salg og skaffet seg denne avtalen, som de tjente gode penger på. De klarte likevel ikke å holde på disse rettighetene så lenge som de gjerne ønsket, og de forsvant over på Schimmelman fra København sine hender, ved hjelp av trønderen Friedlieb, i 1768.¹⁶³ Det er likevel ingen beviser på at Hornemann og

158Jørgensen 1969: 248

159Jørgensen 1969: 260

160Sandvik 1975: 129

161Sandvik 1975: 72

162Jørgensen 1969: 249

163Sandvik 1975: 120

Møllmann brukte tollkassen på samme måte som Holter på Østlandet, men vi kan likevel gå utifra at de visste om ressursen det var å ha tilgang til et stort reservoar med kontanter. Denne kunne ha fungert som en trygghet for de to iallefall en stund. Tallenes tale er også ganske klar på hvor effektivt tollrettighetene ble håndhevet i Trondheim og hvilken fordel de dro av rettighetene og sin posisjon: Møllmann og Hornemann hadde 95% fortjeneste i forhold til prisen de betalte for rettighetene, mens de i Bergen kun hadde 25% fortjeneste på tollforpaktningensavtalen de inngikk med staten.¹⁶⁴ Grunnene til dette er nettopp de rike kjøpmennene i Trondheims enorme rolle i forhold til sine medborgere. En samtidig opplysning går på at disse tollforpakterne var tre ganger rikere enn all de andre kjøpmenn i stiftet til sammen.¹⁶⁵ Forpakterne bestod av 4 personer innen Møllmann-familien, siden Hornemann var Møllmanns svoger. Bergens dertil beskjedne tollinntekter blir forklart med at de hadde lite kontroll med smugling i byen, og at smugling i tillegg var mye mer utbredt i hele stiftet.¹⁶⁶

Bergenserne var ikke interessert i å beholde denne tollforpaktningensavtalen lenger fra 1764 av. Dette førte til at tollinntektene gikk ytterligere ned.¹⁶⁷ Grunnen til det var at kjøpmennene ikke var så nøye med å hindre smugling så lenge de ikke kunne tjene på det. Det var ofte smuglere blant de som tok over tollrettighetene, men når de igjen mistet disse rettighetene, var det fritt frem å smugle inn varer igjen. Hildebrandt Meyer mener at mye av denne smuglingen som foregikk var raffineries egen feil. Eller da mer korrekt privilegiepolitikkenes feil. Han mener at når en fabrikk begynner å utvide sin virksomhet, og blir hjulpet av importforbud og tollmurer, som i realiteten fungerer som et monopol, så tar det grunnlaget vekk fra konkurransen fra utlandet som ærlige kjøpmenn driver, og over i hendene på det han kaller «*kontrabanderiet*».¹⁶⁸ Varene kommer like lett inn i landet mener han, men nå blir de smuglet. Konsekvensene dette får er at profitten til konkurrentene går fra å være lovlydig til å bli kriminell. For å gjøre denne prosessen enda enklere var det svært utbredt med bestikkelser i tollvesenet i første del av 1740-tallet. Denne korrupsjonen fikk et nytt løft da tollforpaktningen igjen ble tatt over av staten fra 1764, noe som dermed gjorde at tollforpakterne var statsansatte og ikke hadde så mye å tjene på at smuglerne ble tatt, som når kjøpmennene selv drev

164Jørgensen 1969: 276

165Danmark og Norges Oekonomiske Magazin, bind 7 1763: 16. Anonym forfatter.

166Jørgensen 1969: 276

167Jørgensen 1969: 282

168Meyer 1775: 91

denne tollinnkrevingen, da innsmuglede varer kunne konkurrere med deres virke som kjøpmenn.¹⁶⁹ Tollinntektene i Bergen gikk ned i denne perioden fra 115 000 R.dl i året til 85 000 R.dl. Det tilsvarer en nedgang på 26%. I resten av Norge ble tollforpakterrettighetene beholdt til i 1777, da de igjen gikk over til staten. En kan regne med at denne nedgangen ikke skyldtes så mye at Bergen importerte og forbrukte færre utenlandske varer, men heller at de varene som kom inn til byen ikke gikk gjennom tollene like hyppig som før.

Det er også verdt å merke seg at tollforpakterne fikk erstatning fra staten på grunn av forbudet mot å importere sukker til landet.¹⁷⁰ Særlig er dette et interessant tilfelle i Trondheim hvor det var de samme mennene som satt på rettighetene til å raffinere sukker, som fikk betalt for å hindre import av konkurrerende utenlandsk sukker til byen. All import av sukker ville konkurrere med deres egen produksjon, så de fikk betalt for å gjøre seg selv en tjeneste. Smuglingen til Norge, som var et kjent problem, var også noe av bakgrunnen for at det ble startet opp provinsraffineri rundt om i dobbeltmonarkiet, blant annet nettopp i Trondheim.¹⁷¹ Privilegerte raffineri ble med andre ord startet opp i utkantene for å demme opp, og kanskje delvis også selv hindre smugling av utenlandsk sukker. Dette lyktes i Trondheim, men det var noe som ikke kunne skje, og heller ikke skjedde, i Bergen. Grunnene til det var at interessentskapet i Bergen langt ifra hadde den makten i byen sin som den deres kolleger i Trondheim hadde. Det de derimot hadde var mange flere konkurrenter.

Det er vanskelig å finne konkrete tall på smugling, og da også på smugling av sukker. Det er likevel tydelig at det var et problem, spesielt i Bergen. Det var også et problem det var umulig å bli kvitt, skal vi tro andre som har behandlet temaet. Inger Dübeck hevder i sin artikkel «Sukkerindustriens fremvækst» at smuglingen i Norge ved midten av det 17. århundre var nærmest umulig å stoppe på grunn av landets enorme kyststrækninger.¹⁷² I diskusjonen over om hvor innsmuglingen av sukker kom fra, nevnes det at hollendernes smugling inn til Norge var et spesielt stort problem.¹⁷³ Det er sannsynlig at smuglingen til Norge ble utført av land som Nederland, som både hadde et

169Jørgensen 1969: 195

170Jørgensen 1969: 276

171Sveistrup Og Willerslev 1945: 30

172Dübeck 1982: 134

173Sveistrup og Willerslev 1945: 30

stort overskudd av raffinert sukker og stor handelsflåte. Smuglingen inn til Norge foregikk langs, og ble gjort betydelig lettere av, den langstrakte kysten vår. Siden smugling da som nå var ulovlig aktivitet, er det som sagt ingen tall tilgjengelige som kan si noe eksakt om hvor stort problem dette var. Likevel er det ikke noe problem å se at det absolutt var et problem. Spesielt var det et problem iforhold til produkter med høy innførsels-toll eller forbud. Problemet ser også ut til å ha blitt betydelig større etter 1764, da byens kjøpmenn selv mistet kontrollen med tollbeskatningen.

Det ser ut som at raffinieriet i Bergen var plaget av smugling og slet med at byen var preget av stor konkurranse innenfor handelsstanden. En hard konkurranse meldte seg også spesielt innen handelen med sukker i Bergen fra 1765. Da skjer det et drastisk fall i prisene på sukker ved raffinieriet i Bergen, som ser ut til å stamme fra økt tilførsel av prisredusert sukker fra hovedstaden. Det kan likevel se ut som om raffinieriet i Bergen hadde mulighet til å overleve, hvis vi legger til grunn utgiftskalkylen som er skissert over. Dette forutsetter imidlertid at de fikk avsetning for minst 3/4 av sukkeret de produserte. Nettopp dette er et stort usikkerhetsmomentet. Vi vet ikke om de fikk solgt nok sukker, eller om hvor stort problem innsmuglingen av sukker til Bergen var og vi vet heller ikke om de klarte å holde utgiftsnivået nede på et edruelig nivå. Kanskje kan vi få et innblikk i kostnadskontrollen ved raffinieriet, når vi i neste del retter søkelyset på interessentskapet og styresettet. Vi skal se på både forholdet dem imellom og handlingene deres utenfor driften av sukkerhuset. Drev interessentene ved raffinieriet virksomheter ved siden av raffinieriet? Vil en studie av mennene bak raffinieriet gi oss en pekepinn på hvordan og hvorfor sukkerverket gikk konkurs?

3.4 Interessentene: såpeserie på eiersiden

De fem som sto bak oppstarten av Sukkerraffinieriet i Bergen var: Henrich Mathiesen, Peter Severin Garboe, Hans Henrich Stamer, Hans Joachim Jordan og David Frich. Alle fem kom fra det øverste sjiktet av kjøpmenn og embedsmenn i byen. Mathiesen var den mest fremstående blant interessentene. Han var borgermester i byen fra 1729-62, ble magistratspresident i 1762, han hadde tittel av kanselli-råd og var politimester.¹⁷⁴

¹⁷⁴Fossen 1979: 714 og 719, Og Meyer1764: 49

Mathiesen var født i 1698 og fikk borgerskap 27 år gammel. Han ble borgermester 31 år gammel, og var drøyt 50 når han gikk inn i sukkerindustrien. Garboe var også borgermester fra 1746.¹⁷⁵ Mathiesen var ofte talsmann på vegne av interessentskapet i forespørsler og dialog med København. Dette kunne ha noe med hans stilling i byen å gjøre, men også fordi han var en bekjent av stattholderen i Norge.¹⁷⁶ På denne tiden i Bergen bestod byens magistrat av en president, foruten 2 borgermestere og fire rådmenn. Begge borgermestrene var altså blant interessentene til sukkerraffineriet. De andre tre mennene i interessentskapet var mindre fremstående. Det står lite annet om disse tre enn at de var blant byens borgerskap og kjøpmannsstand, samt at Jordan hadde forbindelser med de tyske Hansa-byene som var knyttet til Bryggen.¹⁷⁷

Det finnes ingen opplysninger om at noen av disse fem eide en større del av raffineriet enn noen av de andre. Vi kan derfor gå utifra at det var snakk om fem likeverdige interessenter. Litt av grunnen til at det var fem interessenter kan være fordi det var mange kjøpmenn i Bergen men svært få av dem var veldig rike.¹⁷⁸ Hvis en ser på de to andre raffineriene som ble startet i Norge på midten av 1700-tallet er bildet noe annerledes. Privilegiebrevet er ikke der, som i Bergen, utstedt til et interessentskap men til enkeltpersoner *med* interessenter: nemlig Møllmann i Trondheim og Tank i Fredrikshald med interessenter.¹⁷⁹ Her er det tydelig en fremstående hovedperson ved hvert foretak. Fordelen med et interessentskap er at man får fordelt risikoen ved en eventuell konkurs, og sitter ikke igjen med 40 000 riksdaler i minus, men en femtedel, 8 000 R.dl. Det som derimot er ulempene er at slike sameie-modeller med mange personer kan være tungstyrt, og det er ikke sikkert at de til sammen har mye penger utover innskuddskapitalen, til å klare eventuelle dårlige konjunkturer eller uforutsette utgifter. Ihvertfall ikke i lengden, siden de var nødt til å gå sammen om å starte opp virksomheter og ikke kunne bære et slikt foretak på egne skuldre noen av dem.

175Fossen 1979: 711

176Espelid 1975: 131

177Meyer 1763: 552

178Tveite 1968: 137

179Privilegiebrevene funnet i Dansk- Norsk privilegieprotokoll på mikrofilm fra RA i København, rull

Intriger og konkurs

Sukkerraffinering var likevel ikke det eneste de fem bergenserne drev med innen handel og næringsliv. De hadde åpenbart midler å investere i forskjellige foretak, men det var langt ifra alt de prøvde på som de lyktes med. Det er tydelig at interessentene bak raffineriet var foretaksomme menn, og ikke skydde risikoer, selv om det til tider gikk så som så med det de foretok seg. Henrich Mathiesen var ifølge Hildebrandt Meyer med som interessent i et tøy- og segldukmanufaktur.¹⁸⁰ Hans Joachim Jordan på sin side var interessent i et salpeterverk som fikk privilegiebrev på å starte opp i Bergen, men som på tross av en innskuddskapital på 50 000 riksdaler gikk konkurs før det fikk produsert noe som helst.¹⁸¹ Det er tydelig at det på denne tiden var mest vanlig i Bergen å gå sammen i et interessentskap når det var snakk om å starte opp industri i byen. Noe som bekrefter opplysningene om at borgerskapet i Bergen bestod av mange, men ikke særlig pengesterke medlemmer. Mathiesen søkte også om å starte opp en spikerfabrikk i Bergen, men begjæringen ble henlagt.¹⁸² Dette avslaget betydde uansett lite for Mathiesen siden han døde like etter i 1763. I en notis i *Efterretninger fra Adresse-Contoiret i Bergen* informerer de etterlatte om at alle kreditorer og debitorer må melde fra om sine krav til Mathiesen innen seks uker.¹⁸³ Vi får dessverre ingen opplysninger om hvilke krav dette kunne være, eller om de gikk hovedsaklig i favør av Mathiesen eller ikke. Verst økonomisk gikk det allikevel med Hans Henrich Stamer som gikk personlig konkurs i 1766. Stamer gikk konkurs bare mellom et halvt og et år før konkursen til raffineriet. Utifra kunngjøringen av denne hendelse, og den påfølgende tvangsauksjonen som er annonsert i *Efterretninger til Adresse Contoiret i Bergen*, får vi vite at han også hadde spredd sine penger rundt omkring på forskjellige foretak i byen.¹⁸⁴ Han var medinteressent i nevnte salpeterverk, og Korskirkens Væve og Spinde-Fabrikk. Han hadde også interesser i to handelsskip og han hadde 8 aksjer i tollforpaktningen hvor han enda ikke hadde fått utbetalt avanse for årene 1762, 63 og 64. I tillegg var han som vi har sett i delkapittel 3.1 involvert i fangsten på Grønland og Spitzbergen, som han mistet

180 Meyer, Bergens Beskrivelse: 429-430

181 Fossen 1979: 675-676

182 Kommersekollegiets Journal 1759-61: søknad: sak nr. 371, Svar: sak nr: 627.

183 *Efterretninger til Adresse Contoiret i Bergen, 1765: nr 30*

184 *Efterretninger til Adresse Contoiret i Bergen, 1766: nr. 30 og 46*

rettighetene til å drive med i første halvdel av 1760-årene.¹⁸⁵

Men ikke alle de bergenske interessentene gikk konkurs eller døde i løpet av driften ved raffineriet de drev. David Frich er nevnt som en representant for borgerskapet i Bergen i forbindelse med en krangel med byene i Møre og Romsdal om hvem som skulle ha rettighetene til å foredle rundfisk i 1781.¹⁸⁶ Det endte med nederlag for bergenserne, men selv om Frich kanskje ikke alltid var like dyktig som forhandler, sier det noe om at han hadde en fremstående posisjon i Bergen selv 15 år etter konkursen til sukkerraffineriet. Den kunne med andre ord ikke ha knekket ham helt. Faktisk tyder mye på at han ved konkursen ikke engang var tilknyttet raffineriet i Bergen. Det kommer frem av de siste annonsene interessentskapet satte inn i *Efterretninger til Adresse-Contoirtet i Bergen*, at det like før konkursen kun var tre igjen i ledelsen av raffineriet.¹⁸⁷ Disse var Stamer, Jordan og en Albert Christian Dass. Det eneste som er kjent om denne Dass er at han var byfogd i Bergen i en periode.¹⁸⁸ Det finnes ingen opplysninger om hvordan han kom inn i eierskapet, eller hvordan Garboe og Frich gikk ut. David Frich ser ut til å ha forlatt det synkende skipet i tide og latt de resterende interessentene som ennå var i live gå ned med verket. Dødsfall er ihvertfall utelukket for begge siden Garboe gikk bort først i 1771 og Frich som nevnt var involvert i en fiske strid på 1780 tallet.¹⁸⁹ Muligens solgte disse to seg ut eller ned i antall aksjer før konkursen til raffineriet.

Det er også tegn som tyder på at forholdene ikke alltid var like gode mellom interessentene på det personlige plan. Et lite bevis på det er historien om Henrich Mathiesens datter som reiste til Danmark i 1749 for å føde sitt uekte barn.¹⁹⁰ Hovedmistenkt som barnefar var nemlig Peder Severin Garboe, med-interessent i sukkerraffineriet og vise-borgermester i byen. Saken gikk i åtte år i rettsvesenet, men Garboe ble ikke dømt for den påståtte ugjerningen. Forsvaret hans gikk ut på å sende anklagene videre, til ingen ringere enn biskopen i byen, Erik Pontoppidan. Han ble også frikjent selv om han ikke fortsatte som biskop i Bergen etter denne saken, og det var fortsatt usikkert hvem som var synderen. Derimot taler det faktum at Garboe giftet seg

185Kommersekollegiets Journal 1763-66: sak nr: 468-469.

186Espelid 1975: 134

187 *Efterretninger til Adresse Contoirtet i Bergen* 1765: nr. 42

188Jørgensen 1975: 577

189Jørgensen 1975: 45

190Fossen 1979: 817

med nettopp frøken Mathiesen i Hamburg i 1760 for at de ihvertfall ved et visst tidspunkt måtte ha blitt kjent med hverandre på mer enn et utelukkende platonsk nivå.¹⁹¹ Om biskopen også hadde hatt et kjennskap med unge frøken Mathiesen en gang i fortiden vil derimot kun være antagelser, som det sannsynligvis var nok av også i samtiden. Det som derimot er sikkert er at det var intriger og gnisninger mellom interessentene til sukkerraffineriet. Det kan neppe forklare konkursen i seg selv, men være med som en forklarende faktor på at kanskje ikke alt var som det skulle innad i bedriften og kunne ha skapt problemer i den daglige driften som har ledet opp til konkursen.

Det er mye vi ikke vet om personene bak sukkerraffineriet i Bergen, men det er noen ting som kan være med å forklare dets skjebne. Et spørsmålstegn kan settes ved kapitalreservene til de involverte. Spesielt med tanke på at de var med på mange andre foretak som også gikk skeis på omtrent samme tid. De generelle dårlige kapitalforholdene i Bergen var også et problem, og medførte at de var nødt til å gå sammen for å kunne stable nok penger på bena til å starte industri. Det kan være at investeringsformen bak sukkerraffineriet var hemmende, men som Frich er et eksempel på, så klarte ihvertfall noen fra interessentskapet seg også etter konkursen til raffineriet. Men et kompaniskap må samarbeide og forholde seg til hverandre, og det kan fort skape litt skurring imellom investorene internt, som det ser ut til å ha blitt i dette tilfellet mellom Garboe og Mathiesen. I tillegg kommer dødsfallet til Mathiesen og ikke minst konkursen til Stamer. Denne konkursen finner sted like før sukkerhusets egen konkurs, og det kan nesten virke som Stamer trekker verket ned med seg. Nå blir det lett vint å legge all skylden på en person, men det er klart at det ikke er gunstig at en av direktørene går personlig konkurs i en periode hvor sukkerraffineriet ser ut til å ha hatt desperat behov for kapital. Til Stammers forsvar var det mye annet som påvirket skjebnen til sukkerraffineriet, blant annet de stadig skiftende krigene i Europa og med dem store svingninger innen pris og konkurranse på det internasjonale sukkermarkedet.

191Espelid 1975: 45

3.5 Internasjonale konjunkturer i sukkerindustrien med lokale konsekvenser

Det som virkelig hjalp Danmark-Norges sukkerindustri var krigføring mellom de store kolonimaktene i Europa. I all hovedsak dreide det seg om krigføringer mellom Frankrike og England i perioden mens raffineriet i Bergen var i drift, men også Spania, USA og Holland. Det var mens disse kolonimaktene kriget og forsøkte å sabotere hverandres langdistansehandel med Amerika, at Danmark-Norge virkelig kunne skaffe seg en pen fortjeneste. Taktikken gikk ut på å forholde seg nøytral i krigføringene, og heller konsentrere seg om å importere mest mulig råsuksker til hjemlandet for raffinering. Vel hjemme kunne råsukskeret bli foredlet og eksportert rundt om i Europa hvor det var stor etterspørsel etter suksker på grunn av den minkende produksjonen til de store landene grunnet krigføring. De områdene Danmark-Norge da forsøkte å forsyne var landene rundt Østersjøen. På grunn av mindre råsuksker inn til landet, konsentrerte de store nasjonene sukskerproduktene sine først og fremst innad i sitt eget land. Det vil si at områdene i Østersjøen sto uten sukskertilførsel, både av råsuksker og raffinert suksker, noe Danmark-Norge visste å utnytte. På grunn av for høy produksjonspris klarte aldri Danmark-Norge å konkurrere med andre europeiske land i å eksportere suksker til disse landene i fredstid som vi har sett. Det gjaldt å benytte seg av muligheten til å danse på bordene i Østersjøen, når de store kattene i vest var i krig med hverandre.

Dette var derimot ingen direkte fordel for raffineriene i Norge. Som vi har sett av privilegiebrevene sto det ingenting der om at de kunne eksportere sukskeret sitt til utlandet, utenom i punkt 6 i privilegiet til raffineriet i Fredrikshald. Der står det at de skulle få betalt tilbake toll ved eksport av suksker til utlandet.¹⁹² Det er derimot ingen opplysninger som nevner noe om eksport herfra, bare klager fra Christiansand stift om manglende levering av raffinert suksker. De hadde nok med sukskerproduksjon for sitt eget omland i Norge. Sukskereksporten var det raffineriene i København som sto for. De norske sukskeraffineriene hadde heller ikke eksportpremie på raffinert suksker mens raffineriet i Bergen var i drift, og ville slik sett uansett ha blitt utkonkurrert. Den store

¹⁹²Magazin for Danmark og Norges topografiske oekonomiske og statlige beskrivelse 1802/03: Fredrikshalds privilegiebrev, side 118, Octroyer, conventioner og reglement for det i Bergen opprettede sukskeraffinaderis vedkommende, Ekstensjons privilegiene av 12.januar 1751: punkt 3.

fordelen med Københavns økende eksport til utlandet var at de da i mye mindre grad sendte sitt sukker til Norge. De norske raffineriene slapp dermed konkurransen fra hovedstaden, og kunne lettere få selge det sukkeret de ville, til den prisen de ønsket. Men hvor stor var denne innvirkningen på sukkerindustrien i Danmark-Norge som krigføringen i Europa skapte? Hvor viktig var dette for driften av raffineriet i Bergen?

Krig og import -blod er penger

Den krigen som virkelig påvirket raffineriet i Bergen er sjuårskrigen. Den brøt ut i 1756 og varte til 1763, og raste midt under driften av raffineriet i Bergen. Nærmest hele Europa var involvert i denne krigen. På den ene siden finner vi Storbritannia, Prøysen og Hannover, mens Frankrike, Østerrike, Russland, Sachsen og vår nabo Sverige befant seg på den andre siden. Også Spania og Portugal ble etterhvert dratt inn i denne krigen. Alle fakta fra og om krigen er derimot stort sett uvesentlige her. Det som er viktig i vårt tilfelle er hva utbruddet av denne krigen gjorde med det internasjonale sukkermarkedet og at Danmark-Norge forholdt seg nøytrale. Hvordan påvirket denne krigen Danmark-Norge, og helt spesielt raffineriet i Bergen?

Det er tydelig at sjuårskrigen påvirket produksjonen til de store nasjonene og prisene på sukker generelt. I Storbritannia steg prisene fra 35 shilling per CWT ved utbruddet av krigen i 1756, til 50 shilling per CWT i 1761.¹⁹³ Det er dessverre få tall som kan si noe om sukkereksporten fra København før 1763, men det er klare tall på at ihvertfall råsuksker importen økte betraktelig. Denne økningen skyldtes i høy grad sjuårskrigen, likefullt som råsukskerimportens og sukkereksportens stagnasjon i Danmark-Norge etter 1763 gjør det. Som eksempel kan vi se på det største sukkerraffineriet i København i denne perioden, nemlig det Schimmelmanske. Fortjenesten der lå mellom 10 000- og 12 000 R.dl. under sjuårskrigen, frem til 1764.¹⁹⁴ Etter krigens slutt sank overskuddet til en tredel allerede i 1768, da den lå såvidt over 4 000 R.dl. Uten krigskonjunkturer som

193Deerr1950: 530. CWT er forkortelse for *Hundredweight* og er en gammel vektenhet brukt av Storbritannia under koloniperioden som tilsvarer ca akkurat femti kilo.

194Sveistrup og Willerslev 1945: 112

gjorde dansk-norsk sukker konkurransedyktig og etterspurt i Østersjøen-området, hadde de små muligheter til å nå ut til det internasjonale markedet med sukkeret sitt. Hva skjedde så med sukkeret i København i fredstid, når det ble vanskeligere å eksportere til utlandet? Et hint om dette får vi fra klagen raffineriet i Trondheim sendte til København i 1767.¹⁹⁵ De klaget over den økte konkurransen som har gjort seg gjeldene fra København. De anklaget hovedstadsraffineriene for å dumpe sitt sukker i byen deres og dermed utkonkurrere raffineriet i byen. Jens Kraft nevner også i sin beskrivelse av raffineriet i Bergen at det ennå gikk godt i 1764, men at de like etter det ble: «..undersolgt av de mere begunstigede Kjøbenhavnske Sukker raffinaderier».¹⁹⁶ Slik sett ser det ut til at de internasjonale konjunktorene var likeså viktige for de norske raffineriene som de var for de københavnske. Om ikke mer siden de norske ikke hadde noe alternative markeder å få solgt sine produkter på. I allefall ikke det bergenske som det ser ut.

Driften ved raffineriet i Bergen ble altså påvirket av de dårlige tidene som meldte seg i Bergen utover på 1760-tallet og kulminerte i 1773. Samtidig med disse dårlige tidene i selve byen Bergen fulgte nedgangstider for den dansk-norske sukkerindustrien. Denne nedgangen gjorde seg gjeldende i en nærmest full stans av sukkereksporten fra København til andre land i Europa, og et økt press på det norske markedet. København begynte å forsyne Norge med alt sukkeret de tidligere hadde sendt utenlands, attpåtil til nedsatte priser. Denne konkurransen ser ut til å ha satt inn i Bergen fra 1765 og utover. Som om ikke det var nok rådet det et administrativt kaos i Bergen ved midten av det 17. århundre og forholdene blant eierskapet var heller ikke godt. Hverken økonomisk, personlig eller helsemessig.

Ikke lenge etter disse nedgangstidene, og etter sukkerraffineriet i Bergens konkurs til og med, bryter det ut en ny krig som tar med seg store deler av det sukkerproduserende Europa inn i dets vold. Det var nemlig Den amerikanske uavhengighetskrigen. Den varte fra 1775 til 1783 og både England, USA, Frankrike, Spania og Nederland ble revet med som parter i denne krigen. Med denne krigen kom det igjen gode konjunkturer for den dansk-norske sukkerindustri. Denne gangen ble virkningene enda mer fordelaktige enn sjuårskrigen drøye ti år før. København eksporterte i 1783 sukker og sirup for fem

195Koren 1905: 16

196Kraft 1830: 347

ganger verdien av det de gjorde allerede i 1766.¹⁹⁷ Raffineriet i Bergen gikk derimot konkurs ved nedgangstidene på midten av 1760-tallet og gikk glipp av denne oppturen. Raffineriet i Trondheim og Fredrikshald derimot var fremdeles oppe og gikk og opplevde en ny blomstringstid, som overgikk den fra 1750-årene. Det viser at om bare raffineriet hadde overlevd i noen år til kunne de ha blomstret på nytt og godtgjort seg av disse gode tidene innenfor sukkerindustrien. Men så skjedde altså ikke. Det åpner derimot for spørsmålet om hva som *egentlig* skjedde. Hvorfor raffineriet i Bergen aldri nådde frem til de gode tidene utover på 1770 og 1780-tallet. Det er det vi til slutt skal prøve å finne et endelig svar på når vi nå skal fokusere på konkursen til raffineriet i Bergen, i tillegg til å se på hvordan de to andre raffineriene i Norge ser ut til å ha klart seg.

197Sveistrup og Willerslev 1945: 110

4. Avvikling

Driften av et så stort foretak vil alltid utgjøre et komplekst og stort bilde. Det vil alltid være en mengde faktorer som spiller inn på dets skjebne, rett og slett fordi det er så mange ledd i operasjonene til driften og så mange personer tilknyttet foretaket, både indirekte og direkte. Selv om den konkrete kildetilgangen er begrenset som vi har sett i henhold til sukkerraffineriet i Bergen, vil det alltid være mange faktorer som spiller inn på driften og som kan hjelpe til med å gi oss et bilde av helheten, slik at vi formodentlig kan komme så nær det som virkelig skjedde ved konkursen som mulig. Det er dessverre svært dårlig med kilder angående de konkrete grunnene til konkursen av sukkerraffineriet i Bergen, men det er mulig å dra slutninger basert på en del indirekte kilder og utsagn, samt komplementere bildet med informasjon angående tiden og situasjonen Bergen by og raffineriet befant seg i, og dermed danne et helhetlig inntrykk og en forklaring på hvorfor dette foretaket gikk overende i 1767.

De viktigste spørsmålene her, vil bli om det er mulig å finne de eksakte grunnene til konkursen og om det er mulig å si om interessentskapet var ansvarlige for konkursen ved raffineriet, eller om grunnene til konkursen hovedsaklig lå utenfor deres rekkevidde og påvirkningskraft. Var det mange faktorer innblandet i konkursen, eller er det mulig å identifisere en hovedgrunn til fallitten? Og vil denne ene grunnen isåfall samsvare med hva ettertidens skribenter har identifisert som grunnen til konkursen? Tilslutt kanskje det viktigste spørsmålet: vil det i det hele tatt være mulig å finne grunnene til konkursen til sukkerraffineriet i Bergen?

4.1: Konkursen i Bergen

Siden regnskapsmaterialet fra Sukkerhuset mangler er det umulig å finne de direkte utgiftene, eller manglende inntektene, som førte til konkursen. I en gjennomgang av regnskapsmateriale fra byens magistrat er det ingen spor etter hverken regnskap eller lister over hvem som betalte hvor mye i skatt. Regnskapsprotokollene for perioden 1748-1771 mangler ved byarkivet, men boken for perioden etter, 1772-1782, finnes. I disse og

i Kemnerregnskapet er det oppført kun *ett* tall som sammenfatter alle inntektene til kemneren.¹⁹⁸ Det finnes ingen ytterligere informasjon om hva disse inntektene besto av, men det var nok stort sett skatteinntekter og siden raffineriet i Bergen var fritatt både for grunnskatt og avgifter til byen, har det heller ikke etterlatt seg noen spor her.¹⁹⁹ Resten av regnskapene består av en detaljert oversikt over alle utgiftene til magistrat og kemner. Disse bestod av lønn til byens ansatte, og drift av byen generelt, siden magistraten i tillegg til å drive domstolen i byen hadde ansvaret for den sivile administrasjonen i byen. Det foreligger altså ingen opplysninger om regnskapet til sukkerhuset i Bergen Byarkiv, og det på tross av at borgermesteren, frem til sin død i 1763, var en av mennene bak det hele og den viktigste personen i byens magistrat. Forklaringen på denne mangelen på regnskaper kan som vi har sett skyldes det administrative kaoset Bergen befant seg i på denne tiden. Av Leventzau, mannen som ble utnevnt til stiftamtman i Bergen ved begynnelsen av 1770-tallet, har vi opplysninger fra de brev han sendte til regjeringen i København. Der fremgår det at det var mange klager på regnskapsvesenet i byen og Bergen ble sett på som dobbel-monarkiets fremste eksempel på en by i uorden.²⁰⁰

Som nevnt i kildegjennomgangen er det også få kilder ved statsarkivet om sukkerraffineriet i Bergen. Jeg forsøkte å lokalisere auksjonen av sukkerraffineriets eiendeler, hus og sukkerprodukter etter konkursen, som jeg hadde datoen på fra en kunngjøring i *Efteretninger fra Adresse-contoiret i Bergen*. Datoen for denne auksjonen var 9. september 1767, mens alt sukker og sirup som var igjen fra raffineriet ble auksjonert bort den 23. september samme år.²⁰¹ Ved statsarkivet i Bergen fikk jeg beskjed om at auksjonsprotokollene manglet for tidsrommet 1748-1800.²⁰² Det vil si akkurat i det tidsrommet konkursen fant sted. Dette kompliserer oppgaven ytterligere, samtidig som det fungerer som en forklaring på hvorfor det aldri før har blitt gitt en omfattende framstilling av konkursen til sukkerraffineriet i Bergen. Det mest konkrete vi sitter igjen med etter konkursen er avisartiklene fra *Efteretninger fra Adresse-contoiret*, som sier at raffineriet med alt løsøre ble solgt av Johann Reuk, på vegne av hollenderen Johannes

198 Byarkivet: *Kemnerregnskapet for Bergen 1763-66 og regnskapsprotokollene for 1772-1782. Protokollene fra tiden før, 1748-1771, mangler i arkivet.*

199 Det bergenske raffineris privilegium av 20. januar 1750. Punkt 2

200 Jørgensen 1935: 22 og 60

201 *Efterretninger fra adresse-contoiret i Bergen*, 1767 nr 32 og 35

202 Statsarkivet i Bergen, auksjonsprotokollene

Petsch, for 7050 riksdaler, til nettopp Reuk, ved 5. gangs auksjon. Det ble deretter solgt videre få dager etter til en ikke navngitt person for 7600 riksdaler.²⁰³ At det var hollendere som hadde fungert som pengeutlånere i Bergen, og i dette tilfellet i forhold til raffineriet, kan godt stemme. Hollenderne drev mye med bankvirksomhet og som vi har sett var plantasjedriverne i sterk gjeld hos disse. Det var velkjent at handel og virksomhet i Bergen ble finansiert fra treskoens hjemland.²⁰⁴ Det ser altså ut til at denne Reuk tjente en pen sum som kjøper og selger av raffineriet. Noen ser ihvertfall ut til å ha tjent penger på det. Hvem denne hollenderen Petsch er står ikke nevnt, og heller ikke hvilken tilknytting han har til raffineriet. Det er mulig han kun har fungert som bank for interessentskapet og tildelt de et lån med raffineriet som sikkerhet. Videre har han fått sin mann i Bergen til å selge det for seg.

Auksjonen av sukker og sirup beholdningen som var igjen etter konkursen, ble foretatt av Dankert Krohn på vegne av Hr. Etats-Raad Reinhard Iselin. Han opererer utifra et Kompani i København, ifølge avisen, og hadde: «*vunden prioritets Dom og deretter udvirket Execution i det Bergenske Sukker-Raffinaderies Sukkere og Sirupper...*».²⁰⁵ Dette er et klart bevis på at raffineriet i Bergen hovedsaklig hadde kjøpt sitt råsukker fra København, som hadde tatt sikkerhet i sukkerproduktene til raffineriet i Bergen. Nevnte Iselin og Kompaniet hadde 31. Desember 1766 sendt inn en begjæring til det danske Cancelli og kommerseskollegiet angående sukkerraffineriet i Bergen.²⁰⁶ Det står ikke hva det gjelder, men vi kan anta uten stor risiko at det er i forbindelse med konkursen og ubetalte forsyninger av råsukker. Dette er de første opplysningene angående konkursen, og er et tegn på at kanskje 1766 er det korrekte årstallet for når fallitten fant sted. Det er mulig det var flere kreditorer til raffineriet som ville ha tilbake sine penger gjennom salg av restene av fabrikkens produkter, fordi artikkelen påpeker at Iselin hadde rett på dette sukkeret gjennom en domsavsigelse. Raffineriets konkurs skyldtes etter all sannsynlighet sviktende evne til å betale tilbake sine lån, samt å betale tilbake råsukkerleverandørene i København. Butikken gikk med andre ord ikke rundt, og den manglende kapitaltilgangen førte til at hele verket med hus, eiendom, raffineringstutstyr, samt all sukker og sirup som ennå lå på lager, ble lagt ut til tvangsauksjon, hvor inntektene skulle gå til de av domstolen bestemte kreditorer.

²⁰³Efterretninger fra adresse-contoirtet i Bergen, 1768, nr. 6

²⁰⁴Tveite 1968: 137. Plantasjeiernes gjeld til nederlendere nevnt i delkapittel 2.1

²⁰⁵Efterretninger fra adresse-contoirtet i Bergen, 1767 nr 37

²⁰⁶Journal for Kommerce Kollegiet 1765-67, sak nr. 968

Dette er den eneste konkrete informasjonen omkring konkursen og den påfølgende tvangsauksjonen av verket med alt tilbehør. Det finnes ingen flere spor etter denne hendelsen og dette oppgjøret, hverken i kildematerialet som ligger igjen etter denne perioden eller hos sekundærlitteraturen som omtaler og omhandler sukkerraffineriet. For å illustrere hvor lite det står om denne konkursen, er det bare å nevne Sveistrup og Willerslevs behandling av denne konkursen i det meget omfattende og nøyaktige verket «*Den danske sukkerhandels og sukkerproduktions historie*», som jeg har hatt meget god nytte av. De har en henvisning til side 40 i *notene* til Edvard Holms *Danmark og Norges Historie*. Note 20 på denne siden refererer til avisen Københavns Posttidener, som nevner konkursen i sitt nummer av 26. Februar 1768.²⁰⁷ Dette er nok noe av grunnen til at ingen har tatt for seg denne konkursen grundig: det finnes så lite materialet om den og det lille som finnes, altså gjennom *efterretninger fra Adresse-contoiret*, har ikke blitt funnet og brukt fullt ut før. Det er imidlertid som nevnt i innledningen gitt tre forklaringer på hvorfor konkursen fant sted, men ingen har forsøkt å finne utav hele bildet. De gir bare korte forklaringer på fenomenet.

Disse tre forklaringene er de som har blitt gitt som forklaring på konkursen til sukkerraffineriet i Bergen, men hvilken av dem kan en feste lit til? Er det privilegeringen av raffineriet i Bergen som Meyer hevder, grådigheten blant interessentskapet som Sagen og Foss skriver, eller billig sukker fra København som Kraft påstår, som er grunnen til konkursen til raffineriet i Bergen? Alle disse teoriene nevner forskjellige grunner til konkursen, og det er som vi ser av disse og de foregående kapitler, mange ting som har påvirket raffineriet i forskjellig grad og retning. For å skape ett visst system i dette virvar-et av faktorer og informasjonsbiter, har jeg valgt å dele opp funnene mine om konkursen i to kategorier: ting som faller utenfor styringen til ledelsen av raffineriet og ting som faller innenfor styringen til ledelsen av raffineriet. Jeg har forsøkt å sortere informasjonen rundt konkursen i disse to gruppene så godt dette lar seg gjøre, selv om enkelte hendelser vil dele seg opp i en blanding av disse. Likevel kan en se at endel handlinger fra interessentskapet satte igang prosesser som etterhvert kom ut av deres egen kontroll, eventuelt skapte muligheter for andre parter til å utnytte. Slik kan en si at de ble straffet for sine feil og til syvende og sist selv står til ansvar. Slike faktorer har

207Sveistrup og Willerslev 1945: 75 og Holm 1902 del 1 av bind 4 : 40 i notene, note 20

derfor blitt plassert i den første kategorien. Vil dette gjøre det mulig å forstå konkursen, og eventuelt frikjenne eller legge skylden på interessentskapet ved raffineriet?

Faktorer innenfor kontrollen til Interessentskapet

Under dette punktet ligger problemene de hadde med pris og kvalitet sentralt. Dette har vi fra samtidige kilder, blant annet Hildebrandt Meyer. Han sier om driften av sukkerraffineriet i sine betraktninger om handelen:

«En omstændighet som nu nesten er forglemt, vil jeg herved anføre: Da det Bergenske Sukkerraffinaderie fik Exklusiv Privilegium, leverede det ikke saa gode Sukkere som de Kiøbenhavnske til de samme Priser.»²⁰⁸

Noe senere får vi høre fra Sagen og Foss, i 1824, følgende om pris og kvalitet ved sukkerverket Bergen:

«Prisen var imidlertid høi, da Interessenterne vilde have for stort Utbytte, og Produktet havde Ord for at være af maadelig godhed.»²⁰⁹

Anders Bjarne Fossen nevner i sitt bind to av *Bergens bys historie*, at det ble klaget i Bergen over dårlig kvalitet og høy pris på sukkeret fra sukkerraffineriet i Bergen.²¹⁰ Interessentskapet sa seg ifølge Fossen enig i kritikken de fikk på at sukkeret deres var av dårlig kvalitet, men de skyldte på råsuukkerkvaliteten ifra København. Fossen nevner videre at prisen de forlangte var 15-20 % høyere enn det de hollandske raffineriene forlangte for sitt sukker i Bergen. Han nevner det i en sammenheng med at raffineriet i Bergen fikk lov til å importere noe av det gode og arbeidsbesparende råsuukkeret som Frankrike produserte i sine kolonier, fordi de gjentatte ganger hadde beklaget seg over kvaliteten på råsuukkeret de fikk til sendt fra København. Likevel gikk ikke prisen på sukkeret de produserte ned ifølge Meyer. Poenget til Meyer her er at sukkeret de produserte i Bergen av dette råsuukkeret fremdeles lå 15-20% høyere i pris enn det sukkeret de produserte i Hamburg og Amsterdam, selv om de da brukte det samme

208Meyer 1775: 91

209Sagen og Foss 1824: 315

210Fossen 1979: 675

råsukkeret. Denne sammenligningen viser at sukkeret Amsterdam og Hamburg produserte av samme råsukker likevel var betydelig billigere. Monopolvirksomheten sukkerindustrien i Danmark-Norge bedrev oppfordret ikke til å justere prisene, selv når produksjonskostnadene gikk ned. De hadde de ingen intensiver på å sette ned prisen.

Noe en må gi raffineriet medhold i, er at kvaliteten på råsukkeret de brukte ikke ga like god kvalitet på de ferdige sukkerproduktene og krevde en mye mer omfattende prosess for å raffinere til sukker, enn det halvfabrikatet som franskmennene importerte fra sine kolonier og som de forsynte henholdsvis Amsterdam og Hamburg med.²¹¹ Forskjellen lå i at det franske råsukkeret, kalt moscovade, kunne bli raffinert til sukker allerede ved første koking, mens råsukkeret som det bergenske raffineriet brukte kun klarte å fremstille melis ved første koking. En kunne spare mye i brenselsutgifter og lønnskostnader ved bruk av dette sukkeret. Det var noe dyrere siden det var behandlet en ekstra gang i koloniene, men en fikk fremstilt sukkerprodukter som en kunne selge for en høyere pris. Slik sett lønnet seg å bruke dette råsukkeret, og det derfor var en stor etterspørsel etter det.

Utnyttelse av mono-polet på raffinert sukker var også tilfelle ved raffineriene i København. Meyer får støtte for sine anklager her, fordi økninger i produksjonen ikke gjorde seg gjeldene i nedsatte priser, som en ville forvente i en økonomi styrt av markedet. Isteden holdt prisene seg overraskende stabile og vitner klart om en utnyttelse av privilegiene, som ga sukkerraffineriene i Danmark-Norge et rent monopol på å selge sukker i landet.²¹² I diskusjonen om det dyre sukkeret er det interessant å merke seg at Fossen i sin Bergens historie forklarer konkursen til raffineriet i Bergen med at prisene de opererte med lå så langt over de som var gjeldende i Hamburg og Amsterdam, at de ble utkonkurrert og gikk konkurs. Det Fossen indirekte legger skylden på er da smugling. Det sier seg selv at et land som er styrt av en økonomisk merkantilistisk tankegang, og hvor sukkerindustrien var spesielt beskyttet av denne ideologien på grunn av sin høye verdi, ikke ville tillate import av et produkt som hadde bedre kvalitet og var 20 % billigere, noe kongebrevet av 1751 er et bevis på.²¹³ Det forbød all import av

211Koren 1906: 6

212Sveistrup og Willerslev 1945: 31

213 magistatens Konbrevsbok 1745-1755, side 141:

Underskrevet av kongen den 12. Jan 1751. Her ble det stadfestet at all import av sukker til Bergen var forbudt, utenom det som kom fra København

sukker til Bergen, annet enn fra København. Det kan virke som om Fossen har misforstått Meyer, som i sitt eksempel legger skylden på merkantilismen, og at høy pris og slett kvalitet på sukkerproduktene til raffineriet i Bergen, til syvende og sist, skyldtes privilegier og monopoldrift. Han sier ikke direkte at den lavere prisen på raffinert sukker i Amsterdam og Hamburg var grunnen til konkursen i Bergen. Fossen og Meyer har derimot et poeng i at så høye priser oppfordrer til smugling, og at de ved å drive på denne måten nærmest er skyld dette selv. Sånn sett blir dette en delt skyld. Egentlig godt plassert både innenfor og utenfor raffineriets styring. De kunne ikke noe for den slette kvaliteten på råsukskeret de fikk til sendt, men de benyttet seg heller ikke av muligheten til å sette ned prisen når de tilslutt fikk tilgang til bedre råsukskeret.

At pris og kvaliteten på sukkeret som raffineriet i Bergen produserte ikke var konkurransedyktig var nok riktig, og det er nok sant som Fossen nevner at interessentskapet var klar over dette selv. Dette kommer klart frem i en annonse for sukkerproduktene til raffineriet som de lot trykke i avisen *Efterretninger fra Adresse-contoiret*, hvor de anmoder alle bergensere om å kjøpe sitt sukker fra deres raffineri.²¹⁴ Byens befolkning skal gjøre dette for å vise at de er gode patrioter og dermed ikke sende alle sine penger til utlandet, noe som vil føre til landets ruin i det lange løp. Direktørene er både moralsk og personlig forurettet over byens befolkning, og avslutter med å anklage byen for misunnelse overfor dem selv og driften av raffineriet, samt manglende patriotismen, i sin sluttappell:

«...og hvor er da den ægte patriotiske Ridfierdighet mod fødebyen, som saa mange har paa munden, men saa faa viise i gierningen»²¹⁵

Selv om de hevder at deres sukker er «...ligesaa gode, som de noget andetstæds fra kand faaes...», så er appellen de kommer med, som spiller på byens borgere sin rettfærdighetsans og patriotisme, et tegn på at de er desperate i å la sitt produkt komme best utav en hos konsumentene foretatt avveining av hvor de burde handle sitt sukker. Dette er tydelig et retorisk grep som prøver å overtale subjektet gjennom en indirekte argumentasjon, ved å spille på moral og holdninger hos målgruppen, fremfor kun å konsentrere seg om produktet det er snakk om og dets kvaliteter fremfor konkurrentens.

²¹⁴Efterretninger etter Adresse- Contoiret i Bergen i Norge, nr. 3 1765

²¹⁵Efterretninger etter Adresse Contoiret i Bergen, nr 42 1765

Det er tydelig de følte at opplysninger kun omhandlende pris og kvalitet, som dog ble nevnt, ikke var nok. Disse bekymringene ser ut til å ha vært begrunnede, ikke bare fordi sukkeret fra Bergen slet med pris i forhold til kvalitet, men også fordi bergenserne hadde en forkjærlighet for utenlandske produkter.²¹⁶

Som vist i tabellen i delkapittel 3.3 så var raffineriet i Bergen noenlunde konkurransedyktige på pris iforhold til København frem til tiden rundt konkursen, men med hensyn til klagene nevnt over, tydeligvis ikke på pris iforhold til kvalitet. Med den kvaliteten de presenterte på sitt sukkerprodukt, burde prisene ligget under de konkurrerende produktene fra København, samt eventuelle smuglervarer, for at det skulle lønne seg for kundene å velge deres sukker. Noe av grunnen til de høye prisene var den påståtte grådigheten fra interessentskapet, som gjorde seg utslag i at det ble utbetalt et for stort aksjeutbytte hvert år. Fossen tallfester dette til 10% uten å si hvor han har dette tallet fra,²¹⁷ men Sagen og Foss hevder også i sin beskrivelse av Bergen at interessentene ville ha ett alt for stort utbytte.²¹⁸ Til forsvar for interessentene har vi kun en normativ kilde å støtte oss på, nemlig avtalen interessentskapet skrev opp seg imellom, som i punkt 15 klart sier at:

«...intet overskudd utbetales interessentene før verket går så godt at det kan forsvares og gjøre sådan.»²¹⁹

Det kan virke som de har forbrutt seg mot denne paragrafen, og at interessentskapet måtte ha vært sammen om denne beslutningen, siden det i punkt 4 i samme avtale står at utbetaling av overskudd skal skje årlig, og etter at regnskapet er lagt fram og godkjent i plenum. Det vil si at de måtte ha blitt enig om størrelsen på overskuddet som ble betalt ut etter at regnskapet for det foregående år var gjort opp og godkjent.

Da står vi igjen med tre alternativer i bedømmelsen om interessentskapet handlet riktig i sin utmåling av størrelsen på overskuddet de skulle ta ut av raffineriet, såfremt det regnskapet som forelå var korrekt, og at ingen hadde regnet feil eller operert med kunstige tall for å drive underslag. Det ene er at overskuddet de tok ut var, for stort til at

²¹⁶Espelid 1975: 28

²¹⁷Fossen 1979: 675

²¹⁸Sagen og Foss: 1824: 315

²¹⁹Convention og reglement sluttet og vedtaget af participanterne udi sukkerraffineriet i Bergen.

det kunne forsvares. Alternativ to var at de i uvitenhet tok ut for stort utbytte, rett og slett fordi de ikke visste hvor mye egenkapital og overskudd et slikt selskap burde ha for å opprettholde driften. Mens det siste alternativet er at de faktisk ikke tok ut et for stort overskudd, og at beskyldningene om deres grådighet var falske. Beskyldningene kan være falske, fordi vi har ingen kilder og klare tall som sier noe om størrelsen på overskuddet de tok ut. Kun anklagene finnes. Et faktum er likevel at raffineriet gikk konkurs, noe som da tyder på at de ikke hadde forberedt seg godt nok på dårlige tider. Selv om en må også huske på at dårlige konjunkturer og problemer over lang tid kan tære på en ellers godt oppspart egenkapital, hadde de besluttet i avtalen de inngikk ved samarbeidets begynnelse at de skulle ta høyde for det. Vi står da igjen med de to første alternativene som er skissert over: interessentene tok enten for mye ut i utbytte av ren grådighet, eller, i etterpåklokskapens lys, utav uvitenhet og dårlig planlegging. I begge tilfeller kommer interessentskapet veldig dårlig ut.

Det finnes informasjon om hvor mye andre raffinerier tok ut som overskudd i samme periode, og det kan hjelpe til med å balansere bildet av hvor mye som burde blitt tatt ut i overskudd ved raffineriet i Bergen. Informasjonen fra Koren om raffineriet i Trondheim, forteller om at interessentskapet tok ut 10% i utbytte allerede 4 år etter oppstarten.²²⁰ Dette betraktes som et godt utbytte, men ifølge de få regnskapene som er igjen etter nevnte raffineri gikk bedriften likevel med overskudd etter utbetaling av dette overskuddet. Dilemmaet her er dermed at raffineriet i Trondheim gikk godt og betalte ut 10% i utbytte til sine eiere, mens det i Bergen gikk konkurs *nettopp fordi*, som noen hevder, at de utbetalte 10% i utbytte til sine eiere. I Bergen var det ikke et tegn på at bedriften gikk godt at de tok ut 10% i utbytte, men det viste derimot grådigheten som dominerte innenfor eierskapet til bedriften og var en av hovedgrunnene til at det hele gikk konkurs. Men en må huske at dette tallet ikke er bekreftet noen steder. Kompaniets raffinerier i København viser at de i årene 1752-54 tok ut mellom 7-12 % prosent utbytte, og bekrefter at det ikke var noe unormalt eller ekstravagant å ta ut rundt 10% i utbytte ved et sukkerraffineri, men at det heller var malen.²²¹ Det er derimot klart at 10% utbytte er for mye hvis foretaket en trekker ut disse pengene fra ikke tåler belastningen, men samtidig var raffineriene i Trondheim og København eksempler på at det var mulig å drive sukkerraffinering på disse premissene. Altså må det også være andre grunner til

220Koren 1906: 14-15

221Sveistrup og Willerslev 1945: 44-45

at raffineriet i Bergen gikk konkurs enn bare det faktum at de tok ut for mye i overskudd. Det må også finnes andre grunner til at bedriften gikk dårlig.

Når det gjelder å beregne produksjonen til raffineriet i Bergen og om denne var tilstrekkelig, blir det på grunn av manglende konkrete opplysninger, igjen en kalkulert gjetning. Denne gangen kan vi derimot ikke skylde like mye på dårlig kildemateriale som på umuligheten ved å finne nøyaktige opplysninger på slike ting som sukkerforbruk, sukkerimport og innbyggertall i en by på 1700-tallet. Tallet på sukkerimport fem år før raffineriet startet, var på tilsammen rundt 120 000 pund sukker og sirup.²²² Selve produksjonen til raffineriet i Bergen etter oppstart kan vi anslå fra importen av råsuksker til byen, som i tidsrommet 1754-64 lå mellom 150- 300 000 pund.²²³ En regner med at 15% av dette gikk bort i raffineringprosessen, og med en avrunding kan vi for enkelhets skyld regne med en gjennomsnittsproduksjon av 200 000 pund sukker og sirup for denne perioden. Dette er et greit og beskjedent tall siden raffineriet i Trondheim solgte mellom 250-300 000 sirup og sukker i samme periode. Nå var jo import fra København også et stort problem, og det blir hevdet at byen importerte 60 000 pund sukker derfra selv når raffineriet var i drift.²²⁴ Jeg vil tro at dette tallet er for høyt for 1750-tallet og at dette heller var gjeldende utover på 1760-tallet da konkurransen fra København virkelig ble et problem. Støtte i denne antagelsen får vi fra eksporttallene fra de københavnske raffineriene til Norge i årene 1752-54. Denne eksporten ligger i 1752 på 65 520 pund og det er kun sirup som eksporteres, det desidert billigste produktet fra sukkerraffineringsprosessen.²²⁵ Eksporten til Bergen utgjør i 1754: 2 139 R.dl. Til sammenligning omsatte raffineriet i Trondheim for over 30 000 R.dl. i året i gjennomsnitt for 1750-årene.²²⁶ Det kunne med andre ord ikke være en veldig stor eller verdifull eksport til Bergen fra København på denne tiden. Hvis vi tar i kan vi runde av denne importen til 45 000 pund sirup til Bergen fra København i første halvdel av 1750-tallet. Tilsammen gir det nærmere 250 000 sukker og sirup til Bergen. Hvis vi da regner Bergens innbyggertall til å være rundt tretten og et halvt tusen på midten av 1700 tallet, gjenstår det bare å finne hvor mye sukker den gjennomsnittlige bergenserens konsumerte i løpet av et år.²²⁷

222Sveistrup og Willerslev 1945: 38

223Journal 1753-56 sak nr. 558 og Kraft 347.

224Efterretninger efter Adresse-contoirtet i Bergen 1765: nummer 43

225Sveistrup og Willerslev 1945: 43-45

226Koren 1906: 15

227Statsarkivet i Bergen: <http://www.arkivverket.no/bergen/publikasjoner/artiklar/sosialhist/strilane.html>.

Lest 21. April

De første tallene vi har for gjennomsnittsförbruket av sukker og sirup i Danmark-Norge er i 1770, da det lå på 1, 75 pund per innbygger.²²⁸ Dette tallet blir derimot veldig misvisende i og med at förbruket var mye større i byene. I København lå det nærmere 10 pund per innbygger. Til sammenligning har vi tall fra Stor-Britannia som sier at det gjennomsnittlige sukkerförbruket der lå på 8 pund på 1720-tallet, og var steget til 12 pund per innbygger på 1780-tallet.²²⁹ Sukkerets popularitet og förbruk økte voldsomt i denne perioden. I Danmark-Norge spesielt etter 1750. Tallet for Bergen lå nok over 1,75 pund per innbygger, men under 10 pund, som tilfellet var i København. Hvis vi deler tallet vi kom frem til i avsnittet over, med folketallet i Bergen får vi 18,5. Det vil si 18,5 pund sukker og sirup per innbygger. Dette er et høyt tall, men vi må huske at innbyggerne i området rundt Bergen, samt Nordland og Troms ikke er regnet med. I tillegg kan dette gjennomsnittstallet være kunstig høyt siden tallene det er basert på inneholder en stor prosent sirup, som var ekstremt billig. Likevel er dette tallet så høyt, og betydelig høyere enn importen av sukker og sirup før oppstarten av raffineriet, at det ikke ser ut til at det er mangel på produksjon ved raffineriet som problemet. I tillegg forbrukte ikke befolkningen på landsbygda like mye sukker som folk i byene heller. Etter anslaget vist over ser det derimot ut til at raffineriet i Bergen hadde mer enn nok produksjonspotensialet til å forsyne byen det lå i samt opplandet det hadde privilegiet på å selge sukker til. Dette bekreftes også ved søknaden interessentskapet sendte til København om en utvidelse av området de kunne selge sukker til, som vi har sett i delkapittel 3.3, og Sagen og Foss som hevdet at raffineriet «...kunde forsyne Bergen og de med samme handlende distrikter med denne artikkel».²³⁰

Faktorer utenfor kontrollen til interessentskapet

Raffineriet i Bergen slet med konkurranse fra København helt ifra starten noe som vises i striden rundt bestemmelsene av privilegiene og hvem som skal ha rett til å selge hvor, og den ser ut til å bli verre etterhvert. Interessentskapet la deler av skylden på borgerne i Bergen og deres uvillighet til å støtte raffineriet ved å kjøpe varene deres, som var

228Sveistrup og Willerslev 1945: 96-98

229Mintz 1985: 67

230Sagen og Foss 1824: 315

produsert i Bergen, men heller sendte pengene utav landet. De hevder i en annonse i *Efterretninger fra Adresse-contoret* at det blir sirkulert usanne rykter om at raffineriet ikke har sukker til salgs til enhver tid, og at befolkningen i Bergen derfor er nødt til å se seg om utenbys, og til og med utenlands, for å få dekket sitt sukkerbehov. Dette var den eneste muligheten bergenserne hadde til lovlig å importere utenlandsk sukker til byen: nemlig hvis varen overhodet ikke fantes i Bergen. De avfeier dette som løgn og sier at det er mer enn nok opplag av sukker ved raffineriet i Bergen og at dette selges minst like billig som det sukker fra København som medborgere i Bergen er så ivrige til å importere og reklamere for i avisen.²³¹ Deretter følger den mest interessante påstanden, hvor de hevder at den eneste muligheten konkurrentene fra København klarer å konkurrere i pris med raffineriet i Bergen på, er ved å selge sine produkter med tap. De avslutter denne anklagen med å nevne at dette er ulovlig. Koren nevner at denne prisdumpingen også forekom i Trondheim. Ifølge raffinadørene der kan se ut som en bevisst strategi, eventuelt offensiv, fra de Københavnske raffineriene.²³² En anonym artikkelforfatter i *Efterretninger til Adresse Contoiret i Bergen* angriper også befolkningen i Bergen for å ikke støtte opp om raffineriet, og mener det er en skam at byen årlig importerer 60 000 pund utenlandsk raffinade årlig.²³³ Det er tydelig at denne konkurransen var et betydelig problem. Fordelt på Bergens befolkning tilsvarer det ca 4 pund raffinert sukker per person. Mer enn det gjennomsnittlige sukkerforbruket i landet. Prissammenligningen tidligere i oppgaven viser at både Bergen, og spesielt Trondheim, var konkurransedyktige på pris fram til 1767, samme år som raffineriet i Bergen gikk konkurs. Likevel kan det være et forsøk på å prøve så godt de kan å følge med på prisutfordringen fra København, men som de slutt måtte gi tapt for. Prisoversikten viser som nevnt et fall i prisene på 7,5-9% på et halvt år i 1765. Det er også mulig at konkursen i Bergen avlastet Trondheim ifra konkurransen med København, siden de etter konkursen ble alene om å forsyne vestlandshovedstaden med sukker, og lot Trondheim være mer i fred.

Denne strategien ser ut til å ha begynt ved midten av 1760 årene, og i 1767 forfattet eierne av raffineriet i Trondheim et brev til kongen om at det skulle bli forbudt med

231Efterretninger etter Adresse-Contoiret i Bergen, nr 42 1765

232Koren 1905: 16

233 Efterretninger til Adresse-Contoiret i Bergen 1765: nr. 43

opplag av Københavnsk sukker i Trondheim.²³⁴ Dette brevet er ifølge Koren ikke å finne i Riksarkivet i København, noe som tyder på at det ikke ble sendt. Dette sammenfaller godt med mine funn i gjennomgangen av Norske Innlegg og Norske Forestillinger fra Riksarkivet i København.²³⁵ Som Koren sier var nok innholdet i dette brevet mer preget av forhåpningsfulle ønsker enn berettigede krav. Også interessentskapet i Bergen forsøkte å begrense konkurransen fra København. I motsetning til raffineriet i Trondheim, sendte de denne forespørselen, men i en mer moderat versjon. Som nevnt i delkapittel 3.3, kom denne søknaden allerede i 1755 og framla et ønske om at det bare skulle være lov for kompaniets raffinerier, samt de som tilhørte Abraham Pelt, å eksportere sukker til Bergen.²³⁶ Interessentskapet angriper den nye bestemmelsen av 19. October 1754 at det blir fritt å starte opp raffinerier i København. Denne bestemmelsen vil ifølge dem: «...tilføye deres Værk stor skade og undergang». I privilegiebrevet raffineriet i Bergen ble tildelt var det kun raffineriene til kompaniet og Abraham Pelt som fikk forsyne Bergen med sukker, og det er klart at det var på dette grunnlag at raffineriet i Bergen startet opp. Men etter at forbudet mot å starte opp raffinerier i København forsvant, blomstret det opp mange nye raffinerier i byen, som vi har sett i del-kapittel 2.1. Disse hadde de samme rettighetene som de andre hovedstadsraffineriene. I Privilegiebrevet står det nemlig ikke kompaniets raffinerier men at *Københavns* raffinerier hadde rett til å forsyne Bergen med sukker.²³⁷ Derfor fikk alle de nystartede raffineriene i hovedstaden sende sitt sukker til Bergen og Norge. Saken ble i likhet med klagene fra Trondheim henlagt. Det var generelt veldig vanskelig under det gjeldende styre å hindre hovedstaden dens fordeler i det økonomiske liv.

Hva bakgrunnen for denne offensiven fra København var kan skyldes flere ting. Muligens skyldes dette fremstøtet vanskeligheter med å selge dansk sukker til utlandet, eventuelt er dette en følge av nye eksportpremier på sukker fra København. Fra og med 1764 ble det også gitt eksportpremie på sukker, men dette gjaldt bare på sukker fra København.²³⁸ Dessverre står det ingenting om denne premien gjaldt på eksport til Norge, eller om den kun gjaldt eksport til land utenfor dobbel-monarkiet. Den økte konkurransen på det norske markedet kan også rett og slett komme av en så sterk

234Koren 1905: 16-18

235Finnes på mikrofilmer ved HF-fakultet. Skal jeg her liste opp nr. På rullene?

236Journal 1753-1756, sak nr. 868

237Ekstensionsprivilegiet til Bergen av 12. januar 1751, punkt 3.

238Sveistrup og Willerslev 1945: 73

konkurransen på sukkermarkedet i hovedstaden at de presset sterkere på for å nå ut til nye markeder. Dette kan absolutt være tilfelle, siden det ble sendt søknader til kommercekollegiet både i 1759 og 1766 om å begrense antallet raffinerier i København, og ikke gi ut nye privilegier, fordi konkurransen var for hard og det ble produsert mer enn nok sukker til å forsyne hovedstaden.²³⁹ Uansett kan dette være med på å nyansere bildet angående konkurransen til raffineriet i Bergen. Selv om raffineriene i København fikk økt konkurranse ved at Bergen brøt det monopol de hadde på raffinering fram til 1750, og en rekke andre provinsraffinerier ble grunnlagt i kjølvannet av dette, er det klare tegn på at Danmark-Norge fulgte de merkantilistiske reglene om at hovedstaden i landet fremdeles var det kommersielle og industrielle midtpunkt i landet. Det virker også som om befolkningen i byene i Norge til en viss grad var klar over dette, om enn de var forarget på grunn av det.

Det er klart at når vi ser den enorme økningen i eksport av raffinert sukker fra København i tiden fra 1769 til 1776, som vist i tabellen i kapittel 2.1 er det klart at mye av sukkerproduksjonen i hovedstaden før 1770 gikk til Norge. Økningen i eksporten på denne tiden er på nesten 500 %. Fra 200 000 pund i 1769 til 1 107 425 pund i 1776. Hvis bare halvparten, endog en tredjedel av denne økningen i sukker eksport til utlandet før hadde gått til Norge er det en formidabel konkurranse. Hvis vi ser på innbyggertallet i Danmark-Norge i 1770, som var på ca 1,5 millioner,²⁴⁰ og gjennomsnittsforbruket av sukker i 1784 som vi har sett lå på 1, 75 pund per person, da skjønner en fort at det potensialet København hadde til å produsere sukker som ble vist ved økningen i sukkereksporten under oppgangstidene utover på 1770-tallet, kunne ha forsynt hele Norge med sukker. Å slippe denne konkurransen fra København, i større eller mindre grad, kan selvfølgelig være forskjellen på liv og død.

I tillegg til konkurransen som nevnt ovenfor fra København, kom det inn konkurrerende sukker til Bergen fra utlandet gjennom smugling. All import av sukker til Bergen fra utlandet var smugling, siden det som nevnt finnes kongebrev som forbyr salg av all sukker og sirup i Bergen fra andre plasser enn København og raffineriet i Bergen selv. Som sagt både fra Dübeck og Meyer var smuglingen umulig å stoppe, og varene de produserte var som vi har sett både billigere og av bedre kvalitet. Det er tydelig at dette

239Sveistrup og Willerslev 1945: 74

240Sveistrup Og Willerslev 1945: 96

var et kjent problem allerede fra starten av siden det i privilegiebrevet står at alt raffinert sukker fra de Københavnske raffineriene skulle være tydelig merket med brennmerker.²⁴¹ Det virker som det var et kjent triks fra smuglere å maskere sine varer som lovlige. Som vi har sett fra kapittel 3.3, var Bergen spesielt plaget av smuglere og at dette tok seg betydelig opp fra 1764 av, når rettighetene til tollinnkreving gikk tilbake til staten fra kjøpmennene selv. Dette årstallet sammenfaller rimelig godt med tiden for konkursen og den økte konkurransen fra København, og kan nok tolkes i den retning at det var et stadig problem som ihvertfall ikke ser ut til å bedre seg for raffineriet etterhvert som tiden går.

Det siste problemet som kunne melde seg for interessentskapet var mangel på råsuksker. Det var flere klager på manglende råsuksker tilgang i København,²⁴² og en søknad om ekstra råsuksker til Fredrikshald fra 1754 ble avslått. Likevel ser vi som nevnt over at Bergen fikk importere råsuksker fra Frankrike når de trengte det, og i gjennomgangen av privilegiebrevene ser vi at det ble gjort lettere å importere råsuksker fra utlandet ved manglende tilførsler fra København.

Det virker som at konkursen ble påvirket av flere faktorer, både innenfor og utenfor intreseentskapet i Bergen sin styring. Raffineriet slet med prisene i forhold til kvaliteten på produktet sitt. Det er vanskelig å si noe om grådigheten til interessentskapet, og om de tok for mye penger utav raffineriet. Det er derimot sikrere å si noe om at smugling og konkurranse fra København var tydelige problemer. Kanskje kan vi få oppklart alle usikkerhetene med hensyn til konkursen til raffineriet i Bergen, og tilogmed få øye på noe nytt i så henseende, når vi nå skal sammenligne det med de to andre norske raffineriene som overlevde.

241Magazin for Danmark og Norges topografiske oekonomiske og statlige beskrivelse 1802/03: Fredrikshalds privilegiebrev, side 118: punkt 4, Octroyer, conventioner og reglement for det i Bergen opprettede sukkerraffinaderis vedkommende, Avtale med det Vest-Indiske Kompani av 10. Oktober 1750. Punkt 1

242Sveistrup og Willerslev 1945: 52

4.2 Hvordan overlevde de to andre norske raffineriene 1760-tallet?

En av mange eiendommeligheter ved konkursen til raffineriet i Bergen er overlevelsen til de to andre 1700-talls raffineriene i Norge som startet opp rett etter det i Bergen, nemlig det i Trondheim og det i Fredrikshald. Bergen hadde faktisk mange fortrinn framfor disse to raffineriene. Det brøt monopolet kompaniet og København hadde på raffinering av sukker, og var i tillegg situert i den desidert største byen i Norge på denne tiden. Det hadde også eksklusive rettigheter på å handle med sitt omland og å forsyne Nordland og Troms. Likevel ble det konkurs i Bergen og ikke i de to andre norske byene som startet opp et sukkerraffineri på samme tid. Hvorfor overlevde raffineriene i Trondheim og Fredrikshald og ikke det i Bergen? Vi har allerede sett at det ikke var store forskjeller i privilegiebrevet de ble tildelt.²⁴³ Hvor lå hemmeligheten til overlevelsen hos de to andre raffineriene? Lå det i bedre og mer økonomisk drift eller større kapitaltilgangen? Var det billigere og bedre tilgang på råvarer i Trondheim og Fredrikshald kanskje? Hadde de bedre avsetning av sine produkter? Jeg vil ta for meg etter tur de to raffineriene for å se om det er mulig å finne en forklaring på dette.

Fredrikshald

Men hva vet vi egentlig om disse to raffineriene? Hva er det skrevet om dem, og hvilke kilder har vi om deres virke? For å ta det i Fredrikshald først, er det dessverre sørgelig lite materialet igjen etter driften. Det minner om hva som er tilfelle med raffineriet i Bergen, som vi også har sett at det er få kilder igjen etter, og nesten en ikkeeksisterende sekundærlitteratur om. Likhetsstrekkene går videre med at det er andre hendelser og foretak som har en noe stoltere historie i de respektive byene, og som dermed har lagt beslag på mesteparten av det fokus og den tiden de som undersøker fortiden til disse to byene har brukt. I Fredrikshalds tilfelle er det dens rolle som festningsby og arena for dramaet rundt Carl den 12. som ser ut til å ha interessert ettertiden mest.

²⁴³Delkapittel 2.3

Raffineriet i Fredrikshald ble startet noe utenfor sentrum av byen, og det var i hovedsak én person som sto for eierskap og igangsettelse, nemlig Karsten Tank. I Bergen var det i motsetning et interessentskap på 5 personer som startet raffineriet. Sukkerverket i Fredrikshald startet opp rett etter det bergenske, og fikk tildelt sitt privilegium den 3. januar 1752. Den beste beskrivelsen av drift, utseende og virke har vi fra en reiseopptegnelse av amtmannen Magnus Theiste fra 1761-63.²⁴⁴ Den beskriver den daglige driften godt, både hvordan sukkeret ble behandlet, hvor det kom fra og hvor mange som var tilsatt ved verket. Men det forteller også om størrelse, aksjekapital og omsetting.

1. Kapital

Fra Theiste vet vi at det var ca 100 000 R.dl. investert i verket i 1763.²⁴⁵ Til sammenligning vet vi at raffineriet i Bergens hadde en aksjekapital på 40 000 R.dl ved oppstart. Noe senere tall på dette har vi ikke fra Bergen, men det er usannsynlig at aksjekapitalen var blitt økt med 150 % på drøyt ti år. Produksjonstall fra raffineriet i Fredrikshald viser at det nok var noe større enn raffineriet i Bergen. Men det var her, som i Bergen, store problemer ved driften i siste halvdel av 1760-årene og begynnelsen av 1770-årene. Da gikk raffineriet over på hendene til en mann, nemlig Niels Anker, som kjøpte hele raffineriet i 1776.²⁴⁶ Han var Fredrikshalds mest fremstående forretningsmann i siste halvdel av 1700-tallet, og fikk innledet en glansperiode for raffineriet. Det var nok helt sikkert en fordel og en stor trygghet, å få inn en kapitalsterk eier i raffineriet. Sukkerbransjen krevde store beløp i og med at det ble ført inn hele skipslaste med råukker som måtte betales, og usikkerheten ved tilførsel av råvarer fra den andre siden av jorden med den begrensede skipsteknologien og de stadig skiftende krigene på denne tiden gjorde at det var en stor fordel å ha muligheten til å tære på oppspart kapital i perioder. Som vi har sett fra oppstarten til raffineriet i Trondheim, brukte de 36 000 R.dl på å handle inn råukker. Det er nesten like mye som hele aksjekapitalen til raffineriet i Bergen, og en betydelig sum penger.²⁴⁷

2. Råvarer

Akkurat denne råvaretilførselen var et stadig usikkerhetsmoment, både når det gjaldt tilførsel og lovverket som sa hvor det var lov å få råukkeret tilført fra. Mange utgifter

244M. Theistes opptegnelser paa hans reiser i Norge, 1761-63

245Journal 1753-56, sak nr. 892

246Koren 1906: 7

247Nevnt i delkapittel 2.4

kunne spares ved å skaffe seg det billigste og beste råsukskeret som var tilgjengelig. Theiste nevner i sin beskrivelse av raffineriet i Fredrikshald hvor de fikk råsukskeret sitt fra. Det står at det ble skipet direkte fra St. Croix til Fredrikshald med skip og av skipperne fra Arendal. Det kan være at akkurat dette samarbeidet med skipperne fra Arendal var en av suksessfaktorene til raffineriet i Fredrikshald. Det å handle direkte med St. Croix var virkelig ingen selvfølge. Det kom nye lover som regulerte denne handelen stadig vekk. Å handle råsuksker direkte fra St. Croix var ulovlig fram til 1754, hvor alt råsuksker til raffinering måtte hentes fra Kompaniet i København. Men i 1754 åpnet Kompaniet for at alle kunne handle direkte med St. Croix. Det eneste kravet var at lasten måtte skipes innom København. Dette kravet varte ikke lenge, sannsynligvis fordi det må sies å være urimelig å bringe skip med destinasjon for Bergen eller Trondheim for eksempel, innom København. Det betyr en omfattende og kostbar omtur. I tillegg ville ikke en slik regel skille seg nevneverdig fra totalforbudet som var gjeldende før 1754. Derfor ble det bestemt ikke lenge etter, at alt råsuksker ikke behøvde å skipes innom hovedstaden, og alle danske og norske skip fikk fritt handle råvarer med kolonien.²⁴⁸

Det finnes tall på mengden av råsuksker som de norske raffinerier kjøpte fra Kompaniet i København fram til 1754, det vil si mens forbudet fremdeles var gjeldende. De viser at raffineriet i Trondheim kjøpte minst: 126 702 pund, det bergenske raffineriet kjøpte 147 181 pund, mens raffineriet i Fredrikshald kjøpte desidert mest, med 250 – 300 000 pund innkjøpt råsuksker.²⁴⁹ Østlandsraffineriet kjøpte altså like mye som de to andre tilsammen i 1754. Denne informasjonen stammer faktisk fra en forespørsel fra Tank om at raffineriet i Fredrikshald trengte mer råsuksker. Problemet var at kompaniet i København hadde lite råsuksker liggende på lager, kun 357 000 pund, når bestillingene fra de andre norske raffineriene var trukket ifra. Hvis de etterkom forespørselen fra Tank kunne de bli stående igjen uten råsuksker å raffinere. Siden hovedstadsraffineriene alltid hadde første prioritet, måtte Fredrikshald vente å se hvor mye råsuksker som kom inn på de neste skipene før de kunne få en ny forsyning med råsuksker. Hvis den innkomne mengden ikke var tilstrekkelig, skulle de få lov til å hente sitt råsuksker annetsteds fra. Kompaniet hadde altså problemer med råsukskerforsyningen til raffineriene i Norge, så det var naturlig å åpne opp råsukskerimporten direkte fra St. Croix til Norge.

248Svestrup og Willerslev 1945:47- 48

249Journal for det danske kommerskollegiet: 1753-56: sak nr. 558 og 565

De gode tidene ser bare ut til å ha fortsatt, siden Theiste skriver at raffineriet importerte 500-600 000 pund rå sukker da han besøkte verket, og hvis de hadde hatt kapasitet kunne de ha raffinert mer, fordi det var ingen problemer med å få avsatt produktene. Denne importen ser ut til å ha blitt brakt til Fredrikshald ved hjelp av Arendalske skipper, og i og med at de importerte såpass mye, kunne dette ha spart dem for endel utgifter. I samme periode har vi sett at raffineriet i Bergen importerte 2-300 000 pund rå sukker, og den eneste informasjonen vi har om hvor dette kommer fra er at sukkeret ble skipet fra København, siden de klaget på leverandører derfra på grunn av dårlig kvalitet på rå sukkeret. I denne perioden ser det derfor ut til at kontaktene raffineriet i Fredrikshald hadde med sørlandske skipper var gunstig. De slapp å betale kjøpmenn i hovedstaden for omlasting og lagring. Det finnes derimot ingen informasjon om at de satte ned prisene eller at dette økte omsetningen til raffineriet, og det kan hende at de i gode tider gjorde som Meyer anklaget Bergen for å gjøre: nemlig utnyttet sin monopolstilling. Uansett ville dette enten øket salget eller provisjonen de fikk per pund solgt sukker. Begge alternativer vil føre til en økt fortjeneste som ville være gunstig for drift og kapitalforhold ved verket.

Det nye tiåret som ble innledet fra 1760 lovet derimot ikke godt for raffineriet i første omgang. Konkurransen fra København fortsatte stadig, men nådestøtet kom kanskje da forbudet mot å importere rå sukker fra St. Croix til andre byer enn København, ble gjeninnført i 1770.²⁵⁰ Dette var en stor fordel for raffineriene i København siden de igjen var de eneste som fikk rå sukkeret brakt til døren. Dette ble spesielt viktig i de dårlige tidene innenfor sukkerimport og sukkersalg som ble innledet i slutten av 1760-årene og begynnelsen av 1770-årene for Danmark-Norge sin del. Det ble da slutt på den overfloden av rå sukker og eksportmuligheter som 1750-tallet og begynnelsen av 1760-tallet hadde representert. Det ble derfor viktigere for København å ha kontroll med opplag og videresalg av rå sukkeret. Provinsraffineriene måtte nå betale for den ekstra transportetappen rå sukkeret avla om København. Dette førte selvsagt til en forhøyelse i produksjonskostnadene ved raffineriet.

250Halvorsen og Mehus 1993: 20

3. Drift

Det gikk sterkt nedover med raffineriet i Fredrikshald i denne perioden og det var der, som i Bergen, en stor tvil om når raffineriet var i drift og når det var det var gått konkurs. Det blir hevdet at det fremdeles var i drift i 1772²⁵¹, men at det så og si var konkurs i 1776 og kom over på Niels Ankers hender.²⁵² Det er mulig at begge nedtegnelser er riktig, og at verket var så godt som konkurs på begynnelsen av 1770-tallet. I en oversikt av Nils Rydberg fra 1770, som er nevnt i kapittel 2.1, opererer han ikke med produksjontall fra raffineriet i Fredrikshald. Men Sveistrup og Willerslev, som nevner denne beretningen, er usikker på om denne opptegnelsen er nøyaktig, mye på grunn av Fredrikshalds manglende tilstedeværelse. Det er ihvertfall sikkert at raffineriet slet med å få driften av verket til å gå rundt, og produksjonen kan i dette tidsrommet ha stanset helt opp. Det som derimot ikke skjedde, var at alt inventar ble solgt unna med hus og tomt, og at fabrikklokale ved skifte av eier også skiftet funksjon, slik som vi vet var tilfelle i Bergen.

Derimot gikk raffineriet i Fredrikshald veldig godt frem til midten av 1760-årene. Det gikk så godt at Theiste har rett i sine nedtegnelser om at raffineriet ikke kunne produsere nok sukker og sirup til å dekke etterspørselen. Dette var det også flere enn Theiste som hadde fått med seg. I 1755 søker en Andreas Dedekam om å få starte et raffineri i Arendal i Christiansands stift, men ble blankt avvist.²⁵³ Siden søker en justisråd Brink to ganger om å starte et raffineri i Christiansands Stift. Disse søknadene, med svar, er bevart i journalen til kommerseskollegiet.²⁵⁴ Brink argumenterer her med at han og Christiansand Stift hadde aksjer i Fredrikshald sukkerraffineri, men at de på grunnlag av manglende sukkerforsyning og opplag av sukker i byen har trukket seg ut, og de søker heller å starte opp sitt eget raffineri i Christiansand stift. I utredningen angående denne forespørselen er det vise-stattholder Bentzon som svarer. Han medgir at raffineriet i Fredrikshald har hatt problemer med å forsyne med sukker det området som de i privilegiebrevet hadde påtatt seg å forsyne. Derimot har de nettopp utvidet driften, og har nå klart å forsyne byene Christiania og Christiansand med sukker, og håper innen kort tid å dekke sukker behovet også i de resterende byene i Akershus og Christiansand Stift. I en senere søknad, med svar her også, ført i pennen av de samme to som ovenfor,

251Sveistrup og Willerslev 1945: 75

252Koren 1906: 7

253Journal 1753-56: sak nr. 890

254Journal 1756-59, sak nr 855, 892 og Journal 1763-66: sak nr. 1016

unnskylder Bentzon interessentskapet ved Fredrikshald raffineri med at de ikke har blitt tilført tilstrekkelig med råsuksker fra Kompaniet. Det er tydelig at raffineriet hadde fått privilegium på å forsyne det mest folkerike området i Norge. De har hatt store problemer med å forsyne alt. Det er ikke tilfeldig at de var de eneste som fikk med et punkt i privilegiebrevet sitt som sa at de fritt kunne starte opp nye raffinerier innen sitt området. De tallene som er bevart viser at dette også var det største raffineriet. Likevel stanset driften ved raffineriet i Fredrikshald helt opp i begynnelsen av 1770-årene.

Ved Ankers overtagelse blomstret driften opp igjen. Denne oppblomstringen av raffineriets drift skyldtes nok en kombinasjon av at de dårlige internasjonale konjunktorene snudde og at Niels Anker overtok driften. Fra å eksportere 35 773 pund raffinert sukker i 1764, like etter sjuårskrigen slutt, steg sukkereksperten fra København til 510 000 pund i 1772 og til 1 107 425 pund i 1776.²⁵⁵ Utbruddet av Den amerikanske uavhengighetskrigen ser ut til å ha tatt de Københavnske raffineriers fokus bort fra det norske markedet, noe som nok ga de to gjenværende raffineriene i Norge et pusterom og en videre oppblomstring. Det ser ut til at raffineriet i Fredrikshald ble reddet av en forutseende og driftig forretningsmann og at urolighetene mellom de store nasjonene i Europa, og nå også USA, blusset opp. Dette vises ved at raffineriet går konkurs ved begynnelsen av 1800-tallet, da det igjen var blitt dårlige forhold for dansk-norsk sukkerindustri og Niels Anker var avgått med døden.²⁵⁶ Det var heller ikke noen tvil om at det gikk godt mens han levde. Anker ble svært rik på sine forretninger og kallenavnet han fikk, «sukker-Niels», tyder på at en ikke beskjedne del av denne formuen skyldtes hans involvering i sukkerindustrien.

4. Marked

Det er her likhetstrekkene virkelig forsvinner ved de to raffinerienes historie. Når det bergenske forsvinner utav historien som en parentes i byens ellers rikholdige historie, får raffineriet i Fredrikshald etterhvert sin storhetstid. Og ikke bare går driften bedre, men det mest interessante er på hvilken måte dette oppsvinget skjer. Oppturen skyldes først og fremst nevnte Anker, og skiftet i ledelse og strategi som han sto for, kombinert med tilbakekomsten av de gode konjunktorene internasjonalt i sukkerhandelen. Han hadde tilegnet seg god kunnskap om kolonihandelen mens han jobbet i Amsterdam i sin

²⁵⁵Svestrup og Willerslev 1945: 103

²⁵⁶Koren 1905: 8

ungdom, og satte raskt denne erfaringen ut i handling. Det første han fikk utrettet var å skaffe raffineriet den samme premieringen per eksportert pund raffinert sukker, som vi har sett raffineriene i København nøt godt av. Han nådde dermed ut til et nytt marked med sukkeret han raffinerte og eksporterte det meste til Sverige. Han solgte nesten ingenting innen Norges landegrens, nemlig de områdene han hadde privilegium på å selge sukker til.²⁵⁷ Rent økonomisk var det mer penger i å eksportere sukker enn å selge det i Norge, siden de fikk 5 R.dl. i premie per 500 pund eksportert raffinert sukker, og det samme per 5000 pund sirup.²⁵⁸ Fra 1773 økte dette til 7,5 R.dl. pr 500 utover de 3000 første fra hver panne i bruk.²⁵⁹

Fredrikshald ligger svært gunstig til ved grensen til Sverige og tilgangen til svenske markeder, slik at denne bonusen veide opp for den økte kostnaden i frakt. Samtidig unngikk de i tillegg å bli med på en priskrig med de københavnske raffineriene i sitt nærområde, slik de under den tidligere bestyrelsen var blitt, og raffineriene i Trondheim og Bergen hadde blitt med dem. Sverige hadde ingen sukkerkolonier og utenom et raffineri i Norrkøpping og et i Gøteborg, var sukkerindustrien hos vår nabo i øst konsentrert rundt Stockholm hvor det allerede i 1740 fantes 6 raffinerier.²⁶⁰ Stockholm lå derimot langt unna Fredrikshald, så det er svært sannsynlig at Anker klarte å finne et marked til å avsette sitt sukker i de delene av Sverige som grenset opp mot det sørøstlige Norge.

Trondheim

1. Kapital

Skjebnen til raffineriet i Trondheim er ganske annerledes enn det i Bergen, og det skiller seg også delvis fra historien rundt raffineriet i Fredrikshald. Som vi har sett gikk driften fra starten av godt, men konkurransen fra København ble også her et stort problem etterhvert. Vi har sett det kom tydelige klager på denne konkurransen fra hovedstaden, men Trondheim klarte seg tydeligvis bedre enn de andre norske raffineriene, og sto som

257Koren1906: 9

258Sveistrup og Willerslev 1945: 100

259Sveistrup og Willerslev 1945: 101

260Dübeck 1985: 132.

det eneste raffineriet igjen med samme eierskap og fortsatt drift etter denne vanskelige perioden fra midten av 1760-årene til begynnelsen av 1770 tallet. Hva var grunnene til at akkurat raffineriet i Trondheim klarte seg såpass godt gjennom denne perioden?

Raffineriet i Trondheim var mer et to-manns foretak, og slik sett en mellomting mellom eierforholdene til de to andre raffineriene. Den ene av initiativtagerne og hovedinvestorene, var H. U. Møllmann som eide 59 av de 300 utstedte aksjene på 200 R.dl., i tillegg til at ytterligere 48 aksjer var i besittelse hos andre medlemmer av Møllmannfamilien.²⁶¹ Møllmann hadde gode kontakter i København, og sammen med Hans Hornemann, som i Trondheim ordnet de fleste oppgavene angående oppstarten av raffineriet, var fabrikken raskt oppe å gikk. Hornemann var den andre hovedaksjonæren, med 70 aksjer. Tilsammen var aksjekapitalen altså på 60 000 R.dl. Noe større enn hva som var tilfellet i Bergen, men sannsynligvis noe mindre enn raffineriet i Fredrikshald. Her var aksjekapitalen på 100 000 R.dl, men det tallet stammer fra rundt 1760 og en må gå utifra at det ved oppstart var noe mindre.

Som vi har sett i delkapittel 3.3 hadde også duoen Møllmann og Hornemann kontroll over tollkassen frem til 1768. Gjennom denne hadde de god tilgang til kapital, og kunne både låne ut og fra denne kassen. Begge deler var en stor fordel i det kapitalfattige Norge, og i en bransje som vi har sett kunne kreve over 30 000 R.dl til innkjøp av råstoffer på en gang.

2. Råvarer

Handelstanden i Trondheim var, i motsetning til den i Bergen, om ikke tallmessig stor, så derimot rik og meget kapitalsterk etter norske forhold.²⁶² Borgerne i Trondheim hadde derfor kapitalkrefter til å selv utstyre skip for ferdsel til Jomfruøyene for å hente råsuksker, og kunne med det spare penger på å omgå transport til København og et ekstra handelsledd der, slik vi har sett det også ble gjort ved raffineriet i Fredrikshald.²⁶³ Etter 1770 ble dette, som nevnt ovenfor, gjort umulig, og var som i tilfellet med raffineriet i Fredrikshald også her en tidsbegrenset fordel. Men i perioden før det ble lovlig å importere råsuksker direkte fra St.Croix fikk Trondheim, akkurat som Bergen fikk, lov å hente noe av råsukskeret sitt fra utlandet, på grunn av manglende tilførsel fra

²⁶¹Koren 1906: 13

²⁶²Steen 1932: 290 samt Tveite 1968: 137

²⁶³Halvorsen og Steen 1993: 21

København.²⁶⁴ Kjøpmennene i Trondheim hadde også før dette vært misfornøyd med sukkertilførselen fra København. Den gangen gjaldt det tilførselen av raffinert sukker siden klagen ble gjort før byen fikk sitt eget raffineri. De sendte et brev henvendt til hovedstadsraffineriene angående den høye prisen på raffinert sukker fra København i 1738. I dette brevet fremsatte de en trussel om at de nok fikk tak i sukker på andre måter hvis kompaniet i København ikke satte ned prisene på sine sukkerprodukter.²⁶⁵ Det som i dette utspillet henger i lufta, er en hentydning til smugling. Gjennom dette utspillet er det klart at Trondheim hadde kontakter, om ikke annet, innen de som drev med smugling av sukker i Norge. De var ikke fremmed for å smugle inn det de trengte av raffinert sukker på 1730-tallet, så lenge de mente prisene på Københavnsk sukker var uholdbare. Om de senere benyttet seg av disse kontaktene og denne tilbøyeligheten til å smugle inn varer, til å hente inn råsuksker til sitt raffineri vites ikke.

3. Drift

Raffineriet i Trondheim hadde også store problemer på midten av 1760 tallet, med den sterkt økte konkurransen fra København som vi har sett hos de andre to raffineriene. De skrev altså et brev til kommerseskollegiet og klaget på prisdumpingen av raffinert sukker på det norske markedet i 1767.²⁶⁶ De sendte riktignok ikke dette, selv om det var vel begrunnet, og i tillegg ført i pennen av et interessentskap som slet med å få hjulene til å gå rundt ved raffineriet sitt. Det er nærmest ironisk at de skrev dette brevet, knapt tre år etter at de hadde sendt et lignende brev til København og klagd på for høye priser. Men de hadde virkelig et poeng i det brevet de skrev men ikke sendte. I løpet av 1766 og 1767 sendte København ikke mindre enn tre store laster med raffinert sukker til såpass sterkt redusert pris, at det tydelig var snakk om prisdumping for å kvitte seg med konkurranse.²⁶⁷ Aksjekursen, som var på 200 R.dl. ved oppstart, og var steget til 360 R.dl. ved starten av 60-årene, falt raskt i denne perioden. Aksjekursen ble nærmest halvert, til den lå godt under 250 R.dl. pr aksje. Bare på få år etter at København begynte å sende pris-reduisert sukker til Trondheim sank altså aksjekursen med drøyt 30%. Interessentskapet i Trondheim svarte derimot på denne økte konkurransen fra København med å ikke betale ut overskudd til aksjonærene i disse årene, selv om de

264Halvorsen og Mehus 1993: 21

265Sveistrup og Willerslev 1945: 30

266Koren 1906: 15-16

267Koren 1906: 16; hentet fra Konseptansøkning til Kongen om at det skulle bli forbudt å lagre

Københavnsk sukker i Trondheim, og å forlenge privilegiet til raffineriet i Trondheim til 50 år.

siden 1755 hadde årlig betalt ut 10%. De kom seg igjennom denne perioden med kontinuerlig drift som det eneste av de norske raffineriene. Rapporter går ut på at driften ti år etter, i midten av 1770-årene, igjen gikk godt.²⁶⁸ Aksjekursen steg også, og i 1807 lå den på 300 R.dl., altså en økning på 50% siden oppstarten drøye 50 år før.²⁶⁹

4. Marked

Noe av forklaringen på at hjulene ved raffineriet i Trondheim kunne holdes igang, var at de utvidet nedslagsfeltet for produktet sitt til å gjelde de nærliggende svenske områdene, Jämtland og Norrland.²⁷⁰ Disse svenske områdene lå også langt unna Stockholm, men var ikke like folkerike som de rundt raffineriet i Fredrikshald og lange elver innover i Sverige gjorde at transporten fra hovedstaden i øst heller ikke var like omfattende. Likevel solgte raffineriet i Trondheim produktene sine her, stikk i strid med privilegiebrevet de hadde mottatt, som ikke åpnet for eksport til andre land. Eksporten til Sverige gjorde at de kunne produsere mer sukker som de kunne selge til områder hvor de slapp den harde konkurransen fra København. Sverige var ingen stor og mektig sukkernasjon på denne tiden så det er godt mulig at trønderne fikk solgt endel av sine produkter her. Det er ikke sikkert det var mye, men kanskje akkurat nok til at driften ved raffineriet kunne holdes igang, til tross for den harde konkurransen fra København, som førte til et knallhardt marked innen handelen med sukkerprodukter i Trondheim. Siden det ikke finnes noen anklager eller rettssaker som omhandler denne handelen med Sverige, kan vi gå utifra et den heller aldri ble oppdaget.

Her ser vi nok et eksempel på at kjøpmennene i Trondheim omgår lovverket. Det kan virke som om handelstanden i Trondheim hadde en tradisjon for å se bort ifra lovpålegg hvis de i stor grad påvirket lønnsomheten ved deres handel og virke, og dette gir også litt mer tyngde til antagelsene om at de kunne ha benyttet seg av innsmuglet råsuksker ved raffineriet. Noe av grunnen til, for det første at de gjorde det, men også at de slapp unna med det, var posisjonen eierskapet til raffineriet i Trondheim hadde i byen sin. De var ekstremt rike handelsmenn fra en liten elite i en middels stor by. Store fisker i en liten dam, for å snakke billedlig. Kombinert med den store avstanden til København, sto de nok ganske frie i hvordan de gikk fram, og da spesielt innenfor de bransjene de selv

268Koren 1906:19

269Koren 1906: 22

270Halvorsen og Mehus 1993: 21

opererte i, for eksempel sukkerindustrien. Et tegn på denne posisjonen er at de prøvde å hindre konkurransen fra København med å kjøpe opp ladningene som ble sendt til byen.²⁷¹ Det virker som om de hadde full kontroll over handelen med de varer de selv forhandlet innen byens grenser, noe som ga de en større forutsigbarhet i forhold til skiftinger i markedet og handelen.

Små, men utslagsgivende forskjeller

For å oppsummere driften ser det ut til at de to andre raffineriene i Norge gikk meget godt i starten, akkurat slik tilfellet ser ut til å være med raffineriet i Bergen. Forskjellen var at disse to kom seg igjennom den vanskelige tiden med økt konkurranse fra København på midten av 1760-tallet, men det er nok heller ikke noen tvil om at det kostet begge raffineriene dyrt. Det ser ut til at både Trondheim og Fredrikshald, ihvertfall etter overtagelsen til sukker-Niels, hadde større kapitalmengder tilgjengelig til å takle dårlige tider og til å utstå konkurranse fra København i en lengre tidsperiode. Fredrikshald ble nærmest tvunget i kne av denne konkurransen også, slik bergenserne ble det fullt og helt, men her sto det derimot et kapitalsterkt medlem av handelsstanden klar til å føre stafettpinnen videre. Raffineriet blomstret dermed på nytt istedenfor i sin helhet bli solgt unna i deler som i Bergen. At Anker klarte å få til avtalen om eksportpremie på raffinert sukker i København, tyder på at han hadde svært gode kontakter og visste veien rundt om i korridorene i hovedstaden. Hovedaksjonærene ved raffineriet i Trondheim hadde også stor makt og ser ut til å ha hatt en ruvende stilling i samfunnet i Trondheim, og de har ikke gått av veien for å bruke denne til sin fordel. Selv i de tilfeller hvor det var loven som sto i veien for deres ønsker. Denne posisjonen og den ekstra kapitalen ser ut til å også å ha gjort det mulig for disse to raffineriene å importere råsukker direkte fra St. Croix. Begge de to andre raffineriene la tydelig om markedet de satset på, og de utførte dette ved hjelp av kontakter og bøying av lovverket. Begge søkte å nå nye markeder å selge sine produkter på, fremfor å ta opp kampen med København. Anker gjorde dette lovlig ved hjelp av gode kontakter, mens Trønderne opererte mer i det skjulte og benyttet sin lange avstand fra København. Begge dro nytte av at de lå på grensen til Sverige, og utnyttet disse områdene som nye marked å selge sukker på. Vi

²⁷¹Koren 1906: 16

skal likevel ikke bagatellisere hvordan raffineriene i Trondheim og Fredrikshald klarte seg. Det er ikke nok å ha tilgang til kapital og ligge nær svenskegrensen. En må også ha teft og vilje nok til å få gjennomført disse tiltakene. Det var tydelig at det iallefall fantes i ledelsen ved raffineriene i Trondheim og Fredrikshald, og det gjorde at raffineriene var i drift etter krisetidene var over utpå 1770-tallet. Konjunktorene i den internasjonale handelen begynte å snu like etter konkursen i Bergen, og med opp oppladingen, og det endelige utbruddet av Den amerikanske frigjøringskrigen, var forholdene for å drive et sukkerraffineri i Norge, ikke bare like gode som de hadde vært på slutten av 1750-tallet, men faktisk bedre.

5. ”Hvor nyttig kunne saadant blive for Efterkommerne?”

Er det nå mulig å gi et svar på hvorfor sukkerraffineriet i Bergen gikk konkurs? I de tre teoriene til Meyer, Kraft og Sagen og Foss som ble nevnt i innledningen, ble henholdsvis de merkantilistiske reguleringene og beskyttelsen av hjemlig industri, grådigheten blant interessentskapet og den økte konkurransen fra København gitt som forklaring på fallitten ved sukkerraffineriet i Bergen. Hadde noen av disse rett i sine påstander?

Min konklusjon må bli at alle tre har noe riktig i sine teorier. Det er ingen tvil om at merkantilismen har sin del av skylden for hvordan det gikk med raffineriet i Bergen. Hvordan merkantilismen påvirket konkursen ser jeg likevel ikke helt slik Meyer forklarte det i sin «Korte betraktninger om handelen». Meyer mente at det var monopolet raffineriet i Bergen ble tildelt på å forsyne Bergen med sukker, som gjorde at eierne av raffineriet ble sløve og at raffineriet gikk konkurs. Når vi har sett alle klagene som kom på produktene de lagde ved raffineriet, og den manglende viljen til å sette ned prisene på sukker når de fikk tilgang til et bedre råsuiker, vitner dette om at Meyer nok hadde et poeng. Likevel har vi sett at sukker fra Danmark-Norge var sjanseløs i konkurransen med raffinert sukker fra resten av Europa, både på pris og kvalitet. Raffineriet i Bergen var nok avhengig av beskyttende fra staten for å opprettholde sin eksistens.

Sagen og Foss hevdet det var interessentskapets grådighet som felte raffineriet i Bergen. Som vi har sett tok de ut 10% utbytte av driften, men det gjorde også raffinerieierne i Trondheim og København. Det var med andre ord ingenting uvanlig med en slik størrelse på fortjenesten en tok ut av et sukkerraffineri. Derimot ser det ut til at interessentene i Bergen hadde svært lite kapital liggende slik at de egentlig ikke hadde råd til å ta ut og bruke alle kapitallagrene ved bedriften. Det virker deimot som de var for grådige iforhold til kapitalmengden fordelt på interessentene. En veldig rik mann kan sløse mer enn en ganske rik mann kan. Interessentskaat ved raffineriet i Trondheim iverksatte også noen grep i møte med krisen på 1760-tallet. De sluttet å ta ut overskudd av driften og søkte nye markeder å avsette sine produkt på. Det er ingen opplysninger om at dette skjedde i Bergen, eller om de i det hele tatt hadde råd til å unnvære og ta ut

fortjeneste av raffineriet.

Tilslutt har vi Kraft som mente at raffineriet gikk konkurs på grunn av den økte konkurransen fra København. Denne konkurransen ser ut til å ha vært den hardeste utfordringen til de norske raffineriene på 1760-tallet, også Bergen. Raffineriet i Bergen hadde ikke rent monopol på å selge sukker i i sitt stift slik Meyer hevder. Alle raffineriene i København hadde lov til å tollfritt forsyne Bergens området og resten av Norge med raffinert sukker. I 1770 fantes det 15 raffinerier i København, og mange av dem var mye større enn de som eksisterte i Norge. Nettopp denne særstillingen København som hovedstad fikk var det trekket ved den merkantilistiske politikken Danmark-Norge førte, som ble mest utslagsgivende for raffineriet i Bergen.

Det ser ut som om Kraft og Sagen og Foss hadde delvis rett i sine forklaringer på konkursen, men at de ikke har fått med alt som påvirket konkursen. Det ser derimot ut som Meyer har bommet litt med sin vurdering. Det kan virke som at det heller er mangelen, eller begrensingen på monopolet raffineriet i Bergen ble tildelt på salg av sukker i sitt stift som var grunnen til konkursen. Denne begrensingen kom som en følge av raffineriene i Københavns privilegerte stilling, og det var det trekket ved den merkantilistiske politikken som ble mest til skade for raffineriet. Interessentskapet i Bergen hadde hatt større sjanse til holde driften ved raffineriet i gang hvis de hadde fått eksklusivt privilegium på å forsyne byen sin med omegn med sukker, uten konkurranse fra København.

Men det er som vi har sett flere faktorer som spiller inn på den endelige konkursen til raffineriet i Bergen. Både internt blant eierskapet, nedgangstider og administrativt rot i Bergen by, manglende marked til å selge produktene sine på, store problemer med å hindre smugling, de internasjonale svingningene på sukkermarkedet og Københavns fordeler som hovedstad spilte inn på det endelige utfallet til bedriften. Min hypotese som ble fremstilt i innledningen ser dermed ut til å være korrekt: det er umulig å gi én årsak til raffineriet i Bergen sin konkurs. Sukkerindustrien utgjør et sammensatt bilde av svært mange faktorer, fordi den strakte seg og omfavnet både Europa, Afrika og Amerika. Det medfører at bildet rundt en aktør innen denne industrien blir svært komplisert og sammensatt. Alle som er involvert i handelen med sukker blir både påvirket og tildels

prisgitt faktorer som ligger utenfor deres styringen og kontroll. Slik var realitetene for sukkerraffineriet i Bergen i forhold til svingningene i det internasjonale sukkermarkedet som førte med seg den økte konkurransen fra København utover på 1760-tallet. Dette problemet oppsto på grunn av en fredsperiode mellom de store nasjonene i Europa, og det er lite fem kjøpmenn i Bergen kan gjøre med det. Spørsmålet blir likevel om det er mulig å finne ut om enkelte faktorer betydde mer og var en viktigere årsak til at sukkerraffineriet i Bergen gikk konkurs en andre. For å finne ut av dette kan vi se på når det virkelig begynte å gå nedover med driften av verket.

Ifølge Jens Kraft gikk driften ved raffineriet godt inntil starten av 1760-tallet. Blant det bevarte regnskapsmaterialet fra Trondheim har vi sett at også driften ved raffineriet der gikk godt ihvertfall fram til 1763. Dette gir styrke til argumentet om at driften ved raffineriet i Bergen gikk godt frem til de tidlige 1760-årene. Noen faktorer må ha kommet inn omkring disse årene og påvirket raffineriet fra en forholdsvis god drift til konkursen noen år senere. I dette bildet må vi også selvfølgelig huske på at det fantes problemer som hele tiden var tilstede, men som forverret seg med tiden. Av disse har vi de dårlige tidene i Bergen som ble verre og verre frem til 1773. Dårlige tider påvirker markeder for nytelsesprodukter som sukker i høy grad, fordi de ikke er nødvendigheter, og blir fort kuttet vekk fra innkjøpslisten når livremmen ved en husholdning må strammes. For det andre kan det se ut som om interessentskapet slet med å produsere gode nok produkter og at de ikke var flinke til å presse prisene ned ved produksjon og salg. Dårlige produkter og høye priser er alltid faktorer ved en bedrift som vil hemme salget, også over tid. De nye faktorene som gjorde seg gjeldende fra begynnelsen av 1760-årene var hovedsaklig tre: økt konkurranse fra København, den økte smuglingen fra 1764 da staten igjen tok over tollinkrevingsrettighetene og tilslutt problemene innen interessentskapet, gjennom dødsfallet til deres mest prominente medeier Henrich Mathiesen og konkursen til Hans Henrich Stamer.

Av disse tre problemene er smugling det som det er vanskeligst å si noe sikkert om. Utifra de minkende tollinntektene kan vi si at problemet tok seg opp fra 1764 av, men vi kan ikke si noe konkret om hvor omfattende denne smuglingen var. Det virker som Bergen var mest plaget av denne formen for ulovlig virksomhet av de norske byene, sannsynligvis på grunn av dens plassering ved kysten, den uoversiktlige og store

kystlinjen, men også på grunn av det organisatoriske kaos som rådet i byen og den store konkurransen som var gjeldende blant byens mange kjøpmenn. Den økte konkurransen fra København vet vi mer om, og det virker som om den var et stort problem for alle tre raffineriene i Norge. Interessentskapet i Bergen så muligens hvor dette bar allerede i 1755, året etter at det ble fritt frem å starte opp nye sukkerraffinerier i København. Eierne av raffineriet i Bergen skrev da en klage til kommerseskollegiet, hvor de spådde at denne bestemmelsen ville: «...tilføye deres Værk stor skade og undergang». Raffineriene i København kunne utifra privilegiebrevet til raffineriet i Bergen uten ekstra toll forsyne Bergen stift med sine sukkerprodukt. Det lå innebygd i det merkantilistiske systemet at hovedstadens foretak og industribedrifter skulle ha de beste vilkår, og tilgang til hele landet til avsetning av sine varer. Denne regelen gjorde seg spesielt gjeldende ved dårlige konjunkturer. Skulle landet møte harde tider skulle iallefall virksomhetene i hovedstaden overleve. Muligens ville denne økte konkurransen fra København være nok til å sette verket i Bergen ute av drift uansett hvor godt det var drevet frem til da. Den økte tilførselen av sukker til Norge fra København ble brakt frem av freden blant de store nasjonene i Europa i tiden mellom sjuårskrigen og Den amerikanske frigjøringskrigen. Denne fredsperioden gjorde at de store sukkerproduserende nasjonene, som hadde fått sin råsukskerimport fra Amerika sabotert under sjuårskrigen, fikk økt produksjonen av raffinert sukker noe voldsomt. Dette sukkeret var både billigere og bedre enn det som ble produsert i København, og utkonkurrerte sukkeret derifra. Raffineriene i København søkte derfor da å selge sitt sukker på det norske markedet, som de hadde rett til som følge av at de holdt til i hovedstaden i landet. En ser slik at den økte konkurransen fra København i Norge, skyldes like mye forholdet mellom periferi og sentrum som gjaldt i den merkantilistiske politikken som ble ført i landet, og som ga hovedstaden alle fordeler innen handel og industri.

Som vi har sett ved de to andre raffineriene i Norge var den økte konkurransen fra København til stor skade for norsk sukkerindustri i sin helhet. Den førte til at sukkerraffineriet i Fredrikshald la ned driften og ble solgt til Niels Anker, mens raffineriet i Trondheim så vidt klarte å holde driften igang ved hjelp av nødstiltak og oppsparte midler. Tidene innen norsk sukkerindustri var så vanskelige og harde, at en var heller ekstraordinært god hvis en lyktes, enn udugelig om en mislyktes. Utfordringene som lå foran sukkerraffineriene ser ut til å ha krevd store kapitalreserver ved verket,

slik Møllmann hadde i Trondheim og Anker kom inn med i Fredrikshald. I Trondheim og i Fredrikshald hadde altså begge raffineriene en kapitalsterk og ikke minst flink og initiativrik ledelse som nådde ut til nye markeder og brakte raffineriene opp på fote og inn i en god periode med sikker drift ut århundret.

Disse grepene og skiftene blant eierskapet ved raffineriet i Fredrikshald og Trondheim, fant ikke sted ved raffineriet i Bergen. Bergen hadde ikke denne muligheten til å nå ut til andre markeder som det raffineriet i Trondheim og Fredrikshald hadde gjennom Sverige, og lå i tillegg gunstigere til for smuglere som kom fra de store byene og landene i Europa med billig sukker. Med det forbudet mot å eksportere sukker som var gjeldende og de høye kostnadene ved produksjonen av sukker i Norge iforhold til resten av Europa, var den historisk sett største fordelene ved Bergen by, nemlig byens plassering, snudd til en ulempe som kan ha vært med på å velte byens største industriforetak på 1700-tallet. For det er klart at raffineriene i København ikke kunne fortsette å selge sitt sukker i Norge med tap til evig tid. Sannsynligvis avlastet konkursen til Bergen de to andre raffineriene i Norge i konkurransen med hovedstadsukkeret, slik at den enes død ble de andres brød. Kanskje konsentrerte København seg mer om Bergen og resten av Norge når de fikk fritt spillerom der etterhvert, mens Trondheim og Fredrikshald holdt ut såpass lenge at sukker-mogulene fra hovedstaden tilslutt begynte å miste interessen. De danske raffineriene begynte uansett utover på 1770-tallet å konsentrere seg om å sende sukkeret sitt ut til Europa igjen, og Norge fikk atter fred fra den bryssomme konkurransen fra hovedstaden. Det er som de sier: forbered deg på det verste og håp på det beste. Det kan se ut som om interessentskapet ved raffineriet i Bergen brøt med denne læresetningen, og tok seieren på forskudd i form av for stort utbytte fra raffineriet. Når de i tillegg mistet det mest fremtredende medlemmet blant eierskapet i 1763 og et annet medlem gikk personlig konkurs, ser det ut til at det ble dråpen som fikk begeret til å flyte over for et hardt presset sukkerraffineri. De to andre raffineriene holdt ut de harde tidene litt lenger en raffineriet i Bergen, og fikk med det oppleve at tidene skiftet og at det internasjonale sukkermarkedet atter åpnet seg opp som en vårblostm på en solskinnssdag.

Slik ender Bergens involvering i sukkereventyret på 1700-tallet, uten at noen i byen tjente seg rike på virksomheten slik som i København. Verket ble offer for sin plassering på vestkysten av Norge og sin beskjedne stilling satt overfor København. Sterkt hjulpet

av et interessentskap preget av grådighet, dødsfall og dårlig personlig økonomi også utenfor raffinerivirksomheten. Det ser ut til at Kraft hadde rett da han forklarte sine lesere i 1830, at det var den økte konkurransen fra København som ble tungen på vektskålen og gjorde sukkerraffineriet i Bergen gikk konkurs. Denne konkurransen ser ut til å ha stanset driften også ved raffineriet i Fredrikshald, og selv i Trondheim gikk ikke produksjonen for full maskin, og eierne av raffineriet tjente ikke noe under den verste tiden med konkurranse fra København. Det var altså mulig å overleve dette trykket fra København på 1760-tallet, men det krevde et ressurssterkt og handlekraftig interessentskap, som ikke var tilstede ved raffineriet i Bergen. Interessentskapet ved raffineriet blir ikke frikjent for all skyld med tanke på konkursen ved raffineriet. De kunne nok ha gjort mer for å overleve, men det er ikke sikkert at det ville ha utgjort noen forskjell. Spørsmålet blir om raffineriet i Bergen ville ha overlevd lenge uansett, med konkurransen fra København, problemene med smugling og de dårlige tidene generelt i byen.

Likevel var marginene så små, at vi like gjerne kan skylde konkursen på at Frankrike og England sluttet fred i tiden mellom sjuårskrigen og opptakten til Den amerikanske frigjøringskrigen. Da ville Københavns sukkereksport aldri ha avtatt ved inngangen av 1760-tallet, og sukkeret fra hovedstaden ville aldri ha utkonkurrert sukkeret fra Bergen på det norske markedet. Så internasjonal var sukkerindustrien og så skjør var den innenlandske industrien utenfor hovedstedene på denne tiden.

Så hvor nyttig kan denne undersøkelsen bli for ettertiden? Det er det selvfølgelig vanskelig for meg å svare på, og den personen som sterkest ettersøkte en slik avhandling døde for over 200 år siden. Det som kan sies er at Norges, og da særlig Bergens posisjon i den internasjonale sukkerindustrien, nå er bedre forklart og gjort mer kjent. Vårt lands involvering med sukker på 1700-tallet er en historie som er godt skjult, men som innebar både handel med slavehandel og slavedrift. For Bergens tilfelle ser det ut til at ingen ble rik som følge av denne involveringen med sukker. Det er nå også gjort klart hva som sannsynligvis felte dette sukkerraffineriet i Bergen i overgangen mellom 1766-1767, selv om noen forbehold må taes grunnet det manglende kildematerialet. En ny puslebit er lagt på plass i bilde som i flere hundre år er blitt forsøkt lagt, og som skal forestille historien til Bergen by. Kanskje kan denne biten fortelle både dagens og fremtidens generasjoner

noe om hvordan behandlingen av de nye kolonivarene på 1700-tallet ble utnyttet i moderlandene i Europa, og hvor vanskelig det er å drive storstilte foretak i utkanten av et mer privilegert sentrum. Kanskje kan denne avhandlingen bli nyttig for ettertiden, slik Hildebrandt Meyer spådde i 1775.

Utrykte kilder

Bergen byarkiv.

- **Magistartarkivet:**

Kemnerregnskapet 1763-1766 og

Regnskapsprotokollene 1772-1782 i Bergen byarkiv.

Magistratens kongebrevsbok 1745-1779.

Statsarkivet i Bergen.

1. Auksjonsprotokollene. Gikk igjennom protokollene for hele 1700-tallet, men for tidsrommet 1748-1800 er de gått tapt.
2. Bergen skjøte og pantebok 1759-1769.
3. Branntakstprotokollen fra 1766
4. Bergen skifterett og skifteprotokoll 1748-1782.
5. Panteregister og pantebok 1737-1784

Riksarkivet i Oslo.

- **Realistisk ordnet avdeling:**

- Zahlkassen 1774-1803

- Fabrikkvesen 1700-tallet

Riksarkivet i København.

Finnes på mikrofilm ved Historisk institutt/ANKR ved Universitet i Bergen

- **Kommersekollegiet:**

- Journalen til kommersekollegiet 1753-1770.

Kommersekollegiets Forestillinger 1745-53

Danske Norske forordninger 1748-1770

Dansk-norsk privilegieprotokoll 1747-1755

Norske forestillinger 1746-1776

Supplikkprotokoll 1745-56

- **Det danske kanselli:**

Norske innlegg 1748-69

Trykte kilder og litteratur

- Aykroyd, W. R. *Sweet malefactor*. London 1967.

- *Bergens historiske forenings skrifter*:
 - Bendixen, B. E. «Bergens økonomiske stilling i og ved året 1735» i bok nr. 7. Bergen 1735.
 - Jørgensen, Dagny. «Stiftamtman Leventzau. Bergenske forhold omkring 1770» i bok nr. 42. Bergen 1935.
 - Tveite, Stein. «Finansieringen av handelen i Bergen på 1700-tallet» i bok nr. 38. Bergen 1968

- Curtin, Philip D. *The rise and fall of the plantation complex*. Cambridge 1998.

- *Danmark-Norges Oekonomiske Magazin*.
 - Artikkel 12: «Undersøking hvorvidt og under hvad vilkaar den sak er riktig: at det er staters fordeel , at pengene beholdes i landet» 1757
 - 5. bind. Artikkel 8: «Om skaden af utenlandske Fabrique vahrers indførsel i Norge». 1761
 - 7. bind. «Calculations balance regning over Trondhiems stifts Exportanda og Importanda eller utgaaende og indkommende vahrer» 1763.

- *Den bergenske borgers ven*. Tidsskrift utgitt 1764 av Hildebrandt Meyer.

- Deer, Noel. *The history of sugar*. London 1950

- Dübeck, Inger. «Sukkerraffinerienes stilling» i *Industri og bjergværksdrift: Privilegering i Norden i det 18. århundre*. Oslo 1985

- *Efterretninger fra Adresse-contoiret i Bergen i Norge*. 1764-1768.

- *En himmelsk bie-kube*. 1773.

- Espelid, Knut L. *Til medborgernes vel*. Bergen 1975.

- Fossen, Anders Bjarne. *Bergen bys historie, bind 2: borgerskapets by*. Bergen 1979

- Glamann, Kristof og Oxenbøll, Erik. *Studier i dansk merkantilisme*. København 1983

- Halvorsen, Kjell og Mehus, Per. *Sukkerhuset på Kalvskinnet*. Trondheim 1993.

- Holm, Edvard. *Danmarks-Norges historie. Fjerde binds første avdeling: Fra den store nordiske krigs slutning til rigernes adskillelse (1720-1814)*. København 1902.

- Hornby, Ove. «Etableringen under Kompagniet 1671-1754» og «Udnyttelse under kronen 1754-1806» i *Kolonierne i Vestindien, Danmarks Historie*. København 1980.

- Jørgensen, Hans-Jørgen. *Det Norske Tollvesens historie*. Oslo 1969.

- Koren, Kristian. *Trondheims sukkerraffinaderi*. Trondheim 1906

- Kraft, Jens. *Norges beskrivelse*, bind 4 fra 1830, og bind 5 fra 1832. Christiania

- Lorentzen, Bernt. *Den berømmelige handelsstad Bergen gjennom tidene, bind 2*. Bergen 1971-77

- Maurseth, Per. «Sukkerkrigen i 1850-årene og avviklingen av de norske sukkerraffineriene» i *Makt og motiv, et festskrift til Jens Arup Seip*. Oslo 1975.

- Meyer, Hildebrandt. *Korte betraktninger om handelen*. Bergen 1775

- Meyer, Hildebrandt. *Samlinger til den berømmelige og navnkundige norske handel stad Bergens beskrivelse*. Bergen. Skrevet i 1764, printet og utgitt i 1905 av Bergens historiske forening.

- Mintz, Sidney W. *Sweetness and power*. New York 1985.

- Mykland, Liv. *Håndbok for brukere av statsarkivene*. Oslo 2005

- Nakken, Alfhild. *Sentraladministrasjonen i København og sentralorganisasjoner i Norge 1660-1814*. Otta 2000

- Norges Banks priskalkulator. http://www.norges-bank.no/Pages/PriceCalculation___25988.aspx. Lest 18. April 2008.

- Octroyer, Conventioner og Reglement det i Bergen opprettede Sukkerraffinaderie vedkommende. Bergen 1751.

- Sagen, Lyder og Foss, Hermann. *Bergens beskrivelse*. Bergen 1824.

- Sandiford, Keith Albert. *Cultural politics of sugar*. Cambridge 2000.

- Sandvik, Gudmund. *Det gamle veldet. Norske finanser 1760-79*. Oslo 1975.

- Steen, Sverre. *Det norske folks liv og historie gjennom tidene, bind 4: Tidsrummet 1720 til omkring 1770*. Oslo 1932.

- Sveistrup P. P. og Willerslev Richard. *Den danske sukkerhandels og sukkerproduktions historie*. København 1945

- Sætra, Gustav. «Privilegiene til sukkerraffineriet i Bergen 1749-1751» i *Industri og bjergværksdrift: Privilegering i Norden i det 18. århundre*. Oslo 1985

- Thaarup, Fredrik. *Magazin for Danmarks og Norges topografiske, oekonomiske og stalige beskrivelse*. 1797-1803.
 - «Privilegiebrevet til sukkerraffineriet i Fredrikshald»,
 - Privilegier til det Norske compagnie. 1739. Trykt i Thaarups magasin. Side 78
 - Udtog af M. Theistes optegnelser paa hans reiser i Norge 1761, 1762, 1763.

Side 69-72

- *Trondhjemske samlinger*, udgivne af Philaletho. 3. bind. 1 hefte. Trondheim 1763.

- Velure, Ingvild. *Tidskrifter i Bergen på 1700-tallet*. Hovedoppgave i Historie avlagt ved Universitetet i Bergen. Bergen 2001.

- Wiesner, A. M. *Bergens borgerbok 1752-1865*. Bergen 1917-1925